

(Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркат таваллудининг 150 йиллигига бағишланган илмий-услубий маколалар тўплами)

СЎЗБОШИ Ҳ ҲРНИДА

“Мустакилликимизнинг дастлабки кунлариданок аждодларимиз томонидан кўп асрлар давомида яратиб келинган гоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тўла тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб колди”, – деб ёзган эди Президентимиз Ислон Каримов. Дархакикат, шўро тузуми йилларида маълум сабабларга кўра факат бир томонлама талкин килиб келинган барча мумтоз адибларимиз ижоди эндиликда умуминсоний нуқтаи назардан кайта тахлил килинмоқда. Шу жумладан, ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакилларида бири Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркат(1859-1909)нинг адабий-бадий мероси бундан мустасно эмас. Гўзал Фаргонанинг шоирлар ва фозиллар шаҳри сифатида довруги оламга ёйилган Хўканди латифда камол топган Амирий, Махмур, Гулханий, Нодирабегим, Жахон отин Увайсий, Мукикий, Завкий, Хазиний, Абдулла Каххор, Собир Абдулла, Чархий ва бошка юзлаб аллома адиблар ижодини, илмий-адабий меросини ўрганиш ва уларни кенг тарғиб килиш маънавиятимизнинг янада юксалишига хизмат килади.

Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркат таваллудининг 150 йиллигини муносиб нишонлаш максатида Фаргона вилояти хокимлигининг 2009 йил 27 октябрда кабул килинган 201-сонли карори ҳам юкоридаги фикрларимизнинг исботидир.

Улкан сўз санъаткори, ўзбек халқининг ардокли маърифатпарвар, ватанпарвар шоирларидан бири сифатида шухрат козонган Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркатнинг ижодий мероси доимо халқимиз томонидан эъзозлаб келинган.

Фуркат хаёти ва ижодини ўрганиш жуда эрта – шоир шеърларини тўплашдан бошланган эди. Зокиржон эндигина 24 ёшга тўлганда, унинг шеърлари кўлёзма шеърий тўплалар – баёзларга киритила бошланади. Кейинчалик катта-катта кўлёзма ва тошбосма баёзларда шоирнинг ўнлаб газаллари, мухаммаслари ва мусаддаслари ўрин олганини таъкидлаш лозим. 1890 йилдан эса адибнинг ўша пайтларда ўзбек тилида чоп этилган ягона нашр – “Туркистон вилоятининг газети”да эълон килинган шеърлари ва маколалари Фуркат номини янада машхур бўлишига сабаб бўлди. Адиб хаёти ва ижодини ўрганишда кимматли манба бўлган “Хўкандлик шоир Зокиржон Фуркатнинг

ахволоти, ўзи ёзгани” эсдалик-мемуарлари ҳам шу газета саҳифаларида босилган эди. Ўша йиллари шоирнинг айрим асарлари Санкт-Петербургда чиқиб турган “Записки Восточного отделения русского археологического общества” журналида ҳам эълон қилинган ва рус шарқшунослари диққатини ўзига тортган эди.

Фуркат ижодини ўрганиш XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб кучайганини кузатиш мумкин. Маърифатпарвар шоирнинг айрим шеърлари шўша пайтларда нашр этилган мактаб дарсликлари ва хрестоматияларида учрайди. Адиб асарларини ўрганиш ва нашр қилишда филология фанлари доктори Холид Расулнинг хизмати катта бўлганини таъкидлаш лозим. Унинг Фуркат ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишланган ўнлаб мақолалари, рисоалари чоп этилган. Олим шоир асарларининг ўзбек ва рус тилларида бир жилдлик ва икки жилдлик нашрларининг бир неча марта амалга ошишида жонбозлик кўрсатди.

1959 йилда шоир таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан ўтказилган юбилей тантаналари адиб ижодини ўрганишда муҳим ходиса бўлди. Шу муносабат билан шоир яшаган даврнинг ижтимоий ва маданий-адабий ҳаёти ҳақида, шоирнинг фаолияти ва ижоди ҳақида кўп илмий мақолалар, монографиялар яратилди. Унинг ижодига оид аллома шоирлар Г.Гулом, М.Шайхзода, С.Абдулла, академиклар И.Мўминов, В.Зохидов, А.Каюмов, йирик адабиётшунослар Х.Зарипов, Л.Каюмов, А.Абдугафуров, Э.А.Каримов, Ш.Юсуповларнинг салмоқли тадқиқотлари ва монографиялари яратилди.

Адабиётшунос Г.Каримов Фуркат ижодий меросини шакли ва мазмунига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлади:

- а) лирикаси;
- б) маърифатпарварлик руҳидаги асарлари;
- в) дostonлари;
- г) мемуарлари;
- д) публицистикаси;
- е) илмий асарлари;
- ё) бадиий таржималари.

Фуркат форс-тожик тилида ҳам шеърлар ижод қилган. Демак, у форс-тожик тилини ҳам муқамал билган. Унинг айрим ижодкорларнинг асарларини рус тилидан ўзбек тилига таржима қилганлиги ҳам маълум.

Адабиётшунос Холид Расул: “XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек адабиётининг ривожланишига катта ҳисса қўшган демократик йўналишнинг йирик сиймоси Зокиржон Фуркат маданият ва адабиёт тарихида янги саҳифа очди ва ўзбек шеърлигини юксак босқичга кўтарди,” – деб ёзиши бежиз эмас, албатта.

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатган чор ҳокимияти ўзбек халқи бошига катта қулфатларни солди. XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ижтимоий-мафкуравий воқеалар бадиий адабиётда ҳам акс этди. Бу даврда Туркистонга илгор фан ва техника ютуқлари ҳам қириб кела бошлаган эди. Ўрта Осиёда колониал ва миллий зулм авж олган бир даврда илгор янги мафкура пайдо бўлди ва бу илгор мафкура ўзбек адабиётида илк бор Фуркат ижодида ўз аксини топди. Фуркат ижодий фаолияти кўлами кенг, серқирра ва маҳсулдор адиблар жумласига қиради. У қолдирган ижодий мероснинг ҳажман катта қисмини она-юртни меҳр билан қуйлаш, ишк-муҳаббат, гурбат ва ватандан жудолик каби мавзудаги лирик шеърлар ташкил этади. Шоирнинг маърифатпарварлик ва маънавийтни кўтаришга қаратилган асарлари эътиборга лойиқ. У ватанимиз болаларини – ёш авлоднинг маърифатли, илмли

бўлишини истади. Илм ўрганишни хар нарсадан устун кўйган шоир ўзининг илмсиз колганидан пушаймонлигини билдиради:

Жахон басти кушоди илм бирла,
Надур дилнинг муроиди – илм бирла.
Кўнгулларнинг сурури илмдандур,
Кўрар кўзларнинг нури илмдандур.
Керак хар илмдин бўлмок хабардор,
Бўлур хар кайси ўз вақтинда даркор.
Дариго, Фуркатий, беилм колдим,
Ўзимни жахл зиндонига солдим.

Бунда шоирнинг дунёвий илмларни ўргана олмаганидан афсусланаётганини сезиш кийин эмас.

Фуркат шеърятимизнинг қадимий анъанавий жанрларида ижод қилди. Айни пайтда у – хаёт нафасини, давр руҳини санъаткорона очиб беришда юксак маҳорат кўрсата олди. Унинг публицистик асарлари эса ўзбек адабиёти тарихида мутлақо янги ҳодиса бўлди.

Фуркат ўзбек адабиётини дунё микёсига олиб чиқишда алоҳида ўрида туради.

Фуркат қачон ва қандай шароитда бўлмасин, халқ бахти-саодатини кўзлаган халқпарвар, ватанпарвар шоир эди. У халқнинг бахтли келажагини, илм-фан маориф ва маданияти боғланган маърифатларвар шоир эди.

Фуркат Ёрқентда яшаган даврида ҳам маърифатпарварлик фаолиятини давом эттирди, у ерда яшовчи халқлар ўртасида илм-маърифат тарқатишга астойдил ҳаракат қилди. У Ёрқентда ижодий иш билан бир қаторда илмий иш билан ҳам шугуллангани маълум.

Шоирдан қолган материаллардан маълум бўлишича, у табобат билан ҳам шугулланган.

Унинг ўт-ўланлар билан беморларни моҳирона даволагани ҳақида ҳам, астрономия билан ҳам жиддий шугуллангани ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар етиб келган.

Фуркат ўз Ватанининг мустамлақа кишанларидан озод бўлишини, янада гуллаб-яшнашини бутун вужуди билан истаган, лекин бу ватандан тириклигида абадий жудо бўлган ижодкордир. Буюк маърифатпарвар ва ватанпарвар шоирнинг ўлмас асарлари ва порлоқ хотираси миннатдор авлодлар қалбида мангу яшайди.

В. Махмудов – институт ректори

Фуркат ижодини “Мулоқот” тренинги асосида ўрганиш (М.Кодирова)

Ўзбек маорифатчилиқ адабиётининг етук вакилларида бири саналган Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркат ижодини ўрганишга академик лицей дастурларида 3 соат ажратилган: Ўқитувчи уч соат мобайнида Фуркат ижодини ўрганишни шундай усул билан

олиб бориши керакки, бу жараёнда Фуркат хаёти ва ижоди, унинг лирикасидаги асосий йўналишлар, хасби хол, анъанавийлик, маърифий фикрлаш ва карашларнинг нечоғлик акс этганлиги борасида муайян тасаввурларга эга бўлмоқлари даркор. Шоир ижодини ўрганишда анъанавий методлар ҳам ўзини оклаган. Бирок ўқитишдаги янги караш ва янги ёндашувлар Фуркат маърифатчилигини шаклланиб бораётган янги педагогик технологиялар асосида ўргатишни такозо этмоқда. Шунга кўра, биз шоир ижодини ўрганишни “Мулокот” тренинги асосида ташкил этишни мақсадга мувофиқ деб хисоблаймиз.

Мазкур тренинг ўқувчиларга дарс жараёнида мустақил фикрлашга, ўз фикрларини эркин холда баён эта олишга ҳамда уларда бахслашиш маданиятини тарбиялашга қаратилган бўлиб, одатда бу методда дарслар аудиторияни кичик гуруҳларга бўлган холда ўтказилса, қутилган самарани беради.

Дарсдан қутилган мақсад эса танланган мавзу, муаммо асосида тенгливчиларнинг диққатларини ҳамда ушбу мавзуга бўлган муносабатларини аниқлаш, мутақил холда умумий фикрларга келишларига аниқ хулосалар чиқаришларига кўмаклашиш, эркин холда бахслашишларига ёрдам беришдан иборатдир.

Ўқитувчи “Мулокот” тренингини ўтгазишдан бир ёки икки ҳафта аввал ўқувчиларни мулокот мавзуси, мулокот ва бахс-мунозара ўтказиш тартиби, уларга қўйиладиган талаблар, қоидалар билан таништиради, сўнгра ушбу тренинг босқичма-босқич ўтказилишини тушунтиради. Ана шу босқичма-босқич ўтказиш уч соат мобайнида маърифатпарвар шоир ижодини атрафлича ўрганиш имконини беради.

Тренингнинг 1 босқичида ўқувчиларга бир неча топшириқлар берилади. Улар дарс ўтадиган топшириқларни тўлиқ бажарган бўлишлари шарт. Бу топшириқлар ўқитувчи томонидан назорат қилиб борилади. Дарс бошлангунга қадар мавзу ва режа доскага ёзиб қўйилади. Хонанинг кўзга кўринарли жойига Фуркат хаёти ва ижодига доир кўрғазма, деворий газета, ўқувчиларнинг шоир хаёти ва ижодига бағишлаб тайёрлаган ижодий ишларидан бурчак ташкил қилинади. Шу ўринда Фуркатнинг хаёт йўлини ифодаловчи хронологик жадвал, шоир портрети, асарлари, у хақида ёзилган китоблар, рисола ва мақолалар ҳам шу бурчакда жой олиши лозим. Айти чогда, ўқувчилар ушбу кўрғазмалар билан олдиндан танишган бўлсалар ёки вақт топиб ўқитувчи булар борасида ўқувчиларга қисман бўлса-да маълумот берган бўлса, тренингнинг жонлилиги ва самарадорлиги ортади. Хронологик жадвал қуйидагича тузилиши мумкин:

1859-1870йиллар - Фуркат Кўкон шахрида савдогар оиласида таваллуд топди.

Дастанлар таълимни маҳалласидаги мактабдор Мухаммад Олимдан олган. 6 ойда “Хафтияк”ни тамом қилди. “Чор китоб”ни ўтиб, “андак фурсатда” уни ҳам тамом қиладию 8 ёшида Фаридиддин Атторнинг “Мантик ут-тайр” достонини ёд олади. Сўнг Навоий асарларини ўрганишга киришади. Навоий бошлиқ улуг шоирлар (Низомий, Жомий, Аттор в. б.) унинг тушига кириб, “Чор девон” (Навоий)дан имтихон қабул қилдилар ва Фуркатга “шеър машкига рухсат” берадилар. Ўн ёшида Фузулийни севиб ўқиган.

1870 йил - Ашур Мухаммад қоридан қироатини ўрганди.

1870-1871 йиллар – Мударрис Пошшоҳўжа эшондан араб тилини ўрганиб, мадараса таълимига тайёргарлик қўради.

1873 йил - Ўн тўрт ёшида мадрасага қиради. Бирок барча мадрасалар ёпилгани сабабли, Фуркат мадрасани тамомлай олмайди.

1879 йил - Янги Маргилон (ҳозирги Фарғона)да савдогарчилик билан

шугилланади. Хусусий муаллимдан сабоқ олади. Сал кейинрок ўзи бошқаларга дарс беради.

Изох: Шоирнинг “Фуркат” (айрилик) тахаллусини танлаши борасида уч хил караш бор. Бири – унинг Кўкондан узокда – Янги Маргилонда яшаганлиги, бири эса, хаётининг юрт, дўстлар дийдоридан йирокда ўтгазганида деб ҳисобланади. Аслида, “Фуркат” сўзи “Мантик ут-тайр” мохияти таъсирида, Аллох дийдоридан жудоликни назарда тутган холда тахаллус сифатида танлангани хақиқатга якинрок.

1880-1886 йиллар - Кўконга кайтади. Ижод билан шугилланади: шеърлари мухлислар орасида кенг ёйилади. 21-22 ёшида “Девон” тузади. Фуркат ўзбек адабиётида энг ёш соххиби девон бўлган. “Хаммоми хаёл” рисоласини ёзади, “Нух манзар”, “Чор дарвеш”ни форсийдан таржима килади.

1886-1887 йиллар - Маргилонда яшайди

1888 йил - Тошкент сафарига отланади. Хўжандга келганда, кон-томир касаллиги билан бетобланади.

1889 йил - Тошкентга келади. Хожи Аъзам ёрдамида Кўкалдош мадрассасида яшайди.

1890 йил - Тошкентда “Туркистон вилоятининг газети” мухаррири, Тошкент эрлар гимназиясининг директори Н. Остроумов билан танишади. Март ойида Н. Остроумов уни Тошкентнинг Янги шаҳар қисмига олиб боради, уни рус амалдорлари, руслар хизматида ўзбеклар, хатто генерал-губернатор билан таништиради. Ушбу юришлар натижасида “Гимназия”, “Илм хосияти”, “Акт мажлиси хусусида”, “Наъма базми хусусида”, “Виставка хусусида”, “Суворов” каби шеърлари “ТВГ”да босилади.

1890-1891 йиллар- “ТВГ”га таржимон бўлиб ишга киради. Газетада “Саргузаштнома”, “Фуркатнома” номлари билан танилган насрий мемуари – “Хўкандлик шоир Зокиржон Фуркатнинг авлоди. Ўзи ёзгани” давомли босилади.

1891 йил 14 май- Зиёли савдогар ва этнограф олим Мирзо Бухорий таклифи билан Самаркандга йўл олди.

1891 йил июл Бухорога боради Когондан поездга ўтириб, Марв, Ашхобод, Боку, Ботум оркали Истамбулга йўл олади. Истамбулда Султонтөпа деган такагга кўнади. 280 мисралик “Сабога хитоб” маснавийси ана шу ерда ёзилган.

1891-1893 йиллар Туркиядан Юнонистон ва Булгория саёхат килади. Миср ва Шом сафарига бўлади. Макка ва Мадинани зиёрат килади. Сўнг Хиндистонга юзланади. 1892 йил сентябрда Бомбайга етиб келади. Хожи Аҳмад деган юртдошининг ўйида 6 ой яшаган, Кашмир томон юради. Тибет ва Хўтан оркали октябр ойида (1893) Ёрқентга етиб келиб, умрининг охиригача шу ерда қолиб кетади.

Шоир Кашкардаги Русия идорасида қотиб бўлиб ишлаган. 1906 йилгача Туркистон “ТВГ” билан алоқасини узмаган.

Шоир “Донгдор” кабристонига кўйилган. Адабиётшунос Н. Абдулҳакимнинг аниқлашича, 1958 йилда зилзила туфайли кўчирилганда, Фуркат жасадининг бош қисми тириклигидаги холда турган. Бу унинг ўзига хос шахс бўлганлигига ишорадир.

Дарс мусикали дақиқа билан бошланади. Бундан хофиз Т. Кодиров ижро этган “Сайдинг кўябер сайёд”, “Фасли навбаор ўлди...” кўшиқларидан парчалар эшиттирилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Ўқитувчи тренинг умумий режасини қуйидаги тарзда доскага ёзиб кўяди:

1. Фуркатнинг таржимаи ооли.
2. Фуркатнинг лирик шеорлари.
3. Фуркатнинг маорифий руодаги шеорлари.

4. Фуркатнинг “Саргузаштнома”асари.

Мазкур режа шоир ижодига ажратилган 3 соат давомида ўқувчилар гуруҳларга ажратилган ҳолда, баҳсу мунозараларга ўрин берилган тарзда тшқил этилади. Ушбу жараёнда ўқитувчининг роли алоҳида бўлиши лозим. Аввало, юқорида келтирилган жадвал асосида ўқитувчи Зоқиржон Фуркат шахси, унинг ҳаётидаги муҳим нуқталар борасида маълумот беради ва шоирнинг маорифатчилик адабиётидаги ўрнига ургу қилади. Тахлиллар олдидан шоирнинг салафлари Навоий, Фузулий, Лутфий ижодидан баҳраманд бўлгани уларнинг тажрибаларига суянган ҳолда ўзбек лирикасининг ифода имқониятларини кенгайтира олишга эришгани ҳақида маълумот берилади. Айниқса, Фуркатнинг “Қосидо, айқил ўшал дилдорга” деб бошланадиган газали лирикасининг табиати, ундаги етакчи йўналишларни белгилашда муҳим ўрин тутганига ўқувчилар эътиборини қаратади. Мазкур газал зоҳиран дунёвий, ботинан эса тасаввуфий характер қасб этганини ўқувчилар онгига етқазиш ҳам эътибордан четда қолмаслиги лозим. Шунингдек, шоирнинг Фузулий газалига тазмин қилиб ёзилган ва шартли равишда “Қелинқак”деб номланган шеър тахлилида ҳам ҳаётийлик ва маърифийлик уйғунлигига ўқувчилар диққатини тортиш лозим. Айниқса, шу газалнинг:

Сурмадин кўзлар қаро,қўллар хинодин лоларанг,

Гозадин юзларда тобу, ўсмадин қошлар таранг,-

Сатрларига эътиборни қаратиш, тахлил жараёнида шоирнинг эстетик идеалини аниқлашга ҳаракат қилиш, тренингни қейинги босқичларида баҳс-мунозаранинг жонли қикишини таъминлаб беради.

Фуркатнинг “Бормасмиз” радиқли газалида ўз шахсиятини, умр баёнига даолдор жиоатлар кўпроқ кўзга ташланишини эътиборда тутиб, ўқувчига тушинтириш, тренинг сифатини оширади. Дарҳақиқат, мазкур газалда маърифатли инсон тақдири борасида сўз кетади. Шеърда қомиллик йўлига қирган ориф шахс ҳаётий қарашлари баён этилади. Газалнинг қаҳрамони ўз қадрини биладиган, инсонлик гурурини бойлик ва манқаатдан устун кўя оладиган шахс:

Биз истигногли қичқирмаган маъвога бормасмиз,

Агарқандики, хирмон айласа дунёга бормасмиз.

Шоирнинг асосий шиори- малоллик қелтирмай яшаш. У нақфат жамиятнинг, балки табиатнинг малолатига ҳам сабабчи бўлишни истамайди:

Агар лабташна қолсақ, филмасал, саоройи оламда,

Малолат зоҳир этса, мавж урар дарёга бормасмиз.

Шоир эотикодида собит. У бу ёлгон дунёдан қетгунча қарашларини ўзқартирмоқчи эмас.

Шу тарика шеърда ўз қадрини билган, эзгуликка интилган, ҳақиқатга астойдил етишмоқчи бўлган солиқ туйғулари самимий ифода этилган:

Эмасдур онча асбоби жаҳонга фикримиз, Фуркат,

Вале, қетгунча юз андишаи фардога бормасмиз.

Бу ва бундан ташқари кўзда тутилган Фуркат шеърлари тахлил қилинганда, улардаги тимсолларга ҳам алоҳида эътибор берилади. Дунёвий ва тасаввуфий тимсолларни моҳияти очиб берилади, булар газал мавзусидан ва фикрлар талқинидан қелиб қикилган ҳолда тахлилга тортилади.

Шоир руҳиятидаги тўлганишлар, пўртаналар билан табиатнинг уйғунлиги пейзаж лирикасининг гўзал намунаси “Фасли навбаҳор ўлди” газалида ақс этганини уқтириш ҳам аҳамиятлидир.Зеро, унда кўқлам қелиши билан табиатда рўй бераётган гўзал ўзқаришларни гоят синқиклаб қузатган шоирнинг қалб қечинмалари ақс этган. Ўзбек

тилининг ифода имкониятларидан маорат билан фойдаланган шоир ўқувчига ахборот бериб қолмай, унда қучли хис-туйғу уйғотади:

Субҳидам тушиб шабнам, бўлди сабзалар хуррам,
Гул уза томиб кам-кам, ёгди абру найсонлар.

Фуркат кўклам манзарасини ўз ҳолича тасвирламайди, уни жонлантиради. У атрофдаги ҳар бир унсурни дилга яқин кишига муносабати нуқтаи назаридан тасвирлайди. Уларда “ёронлар”, яъни ёр-жўраларга интизорлик, интиклик кўради. Киши кўзини қувонтираётган баҳорий кўкатлар шунчаки гўзал эмас, балки яқинларни қутиб олишга ҳозирлик кўраётганилиги сабаб гўзалдир:

Настарин ювиб юзни, ёсуман тузиб ўзни,
Наргис очубон кўзни интизори ёронлар.

Кискаси, шеърда шоирнинг табиат ҳақидаги қарашлари жамият ва инсон ҳақидаги қарашлари билан уйғунлашиб, шоирнинг лирик “мен”ини ҳаётини шахс, ўзгалар тақдирини ўз қисмати билан бир кўрган маърифатли шахс қиёфасида кўришга имкон беради.

Фуркат маърифатчилик адабиётига ўз лирик шеърлари билан катта ҳисса қўшганини доимий таъқидлаб бориш ҳам ўқитувчининг зиммасига тушади. Зеро, шоирнинг дастлабки шеърларидан тортиб, умрининг сўнгига қадар яратган битикларида кишиларни маърифатга қорлаш, илмнинг аҳамиятини тарғиб қилиш устувордур. Фикрнинг янгиламай туриб ҳаётни янгилаш ҳам, яхшилаш ҳам мумкин эмаслигини англаб етган шоир “Илм ҳосияти”, “Гимназия”, “Виставка ҳусусида” ва бошқа бир қатор маснавийларида ҳамда кўплаб газалларида маърифатчилик қарашларини олдинга суради, илмнинг аҳамиятини уқтириб, кишиларни илм ўрганишга чақиришдан қарқаймайди:

Дейин сўзни илмнинг ҳосиятидин,
Баён айлаб, анигнг моҳиятидин.
Бу сўзни гўши бор одам эшитсин,
Ўзида хуши бор одам эшитсин.

Фуркат бу шеърда илмнинг аҳамияти, Искандардай жаҳонгир илм тўфайли ўз номини тарихга битгани, Афлотун ҳам илми орқали “Муаллими аввал” рутбасига эришгани, илм ҳамма учун сув ва ҳаводек зарур эканини уқтиради. Ҳамма нарса илм орқали қиқшига ўқувчини ишонтиради:

Жаҳон басту қушоди илм бирлан,
Надур қушоди дилни муроди илм бирлан.

Шоирнинг “Фуркатнома” насрий мемуар асарига ҳам илмнинг инсон ҳаётидаги ўрнига катта эътибор билан қаралган. Айниқса, унинг ети ёшидан мактабга боргани, саккизда “Мантук ут-тайр”га ошно бўлгани, тўққиздан ҳазрати Навоий асарини ўқий бошлагани, ўн бир ёшида Қурхони қаримни хатм қилгани, устозлари ҳақидаги қимматли маълумотлар, рус илм-фани, маданияти ҳақидаги хабарлари алоҳида эътиборга лойиқ бўлиб, шоирнинг маърифатпарварлик қарашларига баҳо беришда булар анчагина қўл қелади. Айниқса, Тошкентда кўрган босмаҳона, гимназия, музей, кўргазма, театр қаби тушунчаларнинг яхшилаш мумкинлагига кишини ишонтиради.

Шоирнинг “Адашганман” газали ва шу радифдаги муҳаммасида ички кечинмалар маҳорат билан очиб берилган бўлиб, унда ватан ёрқин бўёқларда кўрсатилган.

Хуллас, ўқитувчи ана шу муҳтасар маълумотлар орқали Фуркат ижодига экскурсия қилади ва трснинг учун замин ҳозирлайди. Гуруҳларга бўлинган ўқувчилар танланган

мавзулари бўйича иш бошлайдилар.

Тренингни ташкил қилишда гуруҳларни қуйидагича муаммолар билан банд қилиш зарурга ўхшайди:

1. Фуркатнинг ўзбек маърифатчилик адабиётидаги ўрни. Хаёт йўли. Ижодининг йўналишлари.

Асос: “Саргузаштнома”. Фуркатнинг шеърий тўпламлари. Хронологик жадвал

2. Фуркат – лирик шоир. Лирик шеърларида маърифатли шахс тимсоли. Шоир махорати муаммоси.

Асос: Фуркатнинг шеърий тўпламлари. Шоир хақидаги рисола ва мақолалар.

3. Фуркат – Маърифатпарвар шоир. Соф маърифий шеърларида маърифатли шахс кайгуси.

Асос: Фуркатнинг шеърий тўпламлари. Шоир ижоди хақидаги рисола ва мақолалар.

Навбатдаги бискичда ҳар бир гуруҳдаги ўқувчилар ўз мавзулари бўйича керакли далиллар, мисоллар, аниқ фикрлар, ўз фикрларини тасдиқловчи кўргазмали материаллар, имкони бўлса, аудио-видео техника, мақолалар тайёрлайдилар. Гуруҳдан бир кишини химоя учун танлайдилар, колганлари эса ўз фикрларини қўшимча қилишлари мумкин. Ана шу жараёнда Фуркатнинг маърифатга интилишларига кўпроқ ургу бериш керак. Юқорида ўқитувчи томонидан баёнда келтирилган фактларга, шунингдек “Саргузаштнома”га кўпроқ суяниш зарурлиги ўқитувчи томонидан уқтирилиши лозим. Айни чоғда, Фуркатнинг Тошкентдаги фаолияти, “ТВГ”да ишлаган пайтдаги кўрган-кечирганлари асосида ўқитувчи берган топширикни ёритсалар мақсадга мувофиқ бўлади. Шунингдек, Фуркатнинг қайси сабабга кўра Тошкентдан чиқиб кетганлиги, нима учун чет элларда қолиб кетганлигини баҳсу мунозарага айлантирилса, тренингнинг бу босқичи ахамияти янада ошади.

Шу билан бирга, ўқитувчи бошқа гуруҳларга ҳам тайёргарлик кўришни шу гуруҳ тайёрланаётган вақтга нисбатан белгилаши лозим. Химоя учун сўз берилган вақтда, бошқа гуруҳдагилар пассив тингловчига айланишлари лозим. Фаол тингловчи мақомида химояланаётган гуруҳ аъзоларигина қоладилар.

Тренингнинг 3- 4-босқичида колган гуруҳлар ўз мавзуси бўйича химоя қилади. Химоялар тугагач, ўқитувчи машгулотнинг кейинги босқичига ўтади. Ҳар бир гуруҳнинг химояси вақтида ўқитувчи иложи борица уларга халакит бермасликка, ўз фикр-мулоҳазаларини билдирмасликка, савол бермасликка ҳаракат қилади, ҳеч қайси гуруҳга ён босмаган ҳолда мулоқотни бошқаради, гуруҳлар химояси вақтида тартиб сақланишига ва мулоқотни ўтказишга қўйилган талаб, қоидаларни тўлиқ бажаришига эришишга ҳаракат қилади. Бу босқичда, асосан, ҳар учала гуруҳ эркин, мустакил фаолият кўрсатишлари талаб қилинади.

Кўриниб турибдики, Фуркат ижодини ўрганишга бағишланган дарснинг дастлабки соати ўқитувчининг тренинга тайёргарлиги, шоир хаёти ва ижоди хақидаги маърузаси, ўқувчиларни гуруҳларга ажратиш, уларнинг вазифаларини белгилаш билан ўтади. Гуруҳдошлар биринчи ва иккинчи соат оралигида химояга тайёргарлик кўрадилар. Демак, иккинчи соат химояга сарф этилади. Учунчи соат тренингнинг бешинчи ва олтинчи босқичлари ҳисобланади. Бунда гуруҳлар бир-бирларига савол беришни бошлайдилар. Гуруҳлар томонидан бериладиган саволлар улар химояси вақтида айтилган далиллар, мисоллар, фикрларни янада ойдинлаштириш мақсадида шунингдек, оз гуруҳларининг фикрларини янада таъкидлаб, исботлаб, колганларнинг ҳам шу

фикрга кўшилишларини даъват килиш учун берилиши мумкин. Чунончи:

1-гурух саволлари намунаси:

1. Зокиржон Фуркатнинг болалик даврига хос хусусиятлар нималардан иборат деб ўйлайсиз?
2. Унинг болалигидаги кечмишлари унинг салафлари– Навоий, Бобур, Машраб, Огахий болалигидан қайси жихатидан фарк қилади?
3. Фуркат болалик ва ёшлик йиллари замондошлари Муқимий, Завкий, Аваз Ўтар ўгли ҳаётидан қайси томонлари билан фарк қилади?
4. Фуркатнинг ҳаёт йўли билан ижоди орасида қандай боғлиқликни кўриш мумкин?
5. Шоир саёхатларининг дунёқарашига, дунёқарашининг эса ижодига кўрсатган таъсирлари нимадан иборат?

2-гурух саволлари намунаси:

1. Фуркатнинг лирик шеърларининг мавзу йўналишлари нималардан иборат деб ўйлайсиз?
2. Фуркат шеърларидаги дунёвий ва сўфиёна белгиларнинг манбалари қайсилар?
3. Фуркатнинг лирик шеърлари қахрамонини “Маърифатли шахс” дейиш учун қандай тамойилларга таяниш мумкин?
4. Шоир шеърларининг бадий хусусиятлари асосан, қайси тасвирий-таъсирий белгилар билан ўлчанади?
5. “На бўлди, нигоро” ва “Фасли навбахор ўлди” газалларидаги таъсирчанлик манбалари газалларнинг қайси ўринларида намоён бўлади?

3-гурух саволлари намунаси:

1. Фуркатнинг маърифатчилик адабиёти ривожигаги ўрни қайси шеърлари мисолида белгиланади?
2. Шоирнинг “Илм хосияти” маснавийсидаги:
Дариго, Фуркати беилм колдим,
Ўзимни жаҳл зиндонига солдим,-
мактаси мутафаккирларнинг қайси хикматли сўзларини эслатади?
3. Фуркат маърифатчилиги сўфийликдаги маърифатга чақиришдан қандай фаркланади?
4. Фуркатнинг рус илм-фани, маданияти ютуқларига муносабатини қандай изохлаш мумкин?
5. Фуркат ўз маърифий гояларини бериш учун қандай мақсадни кўзлаб айнан маснавий шаклини танлаган ва бу орқали шоирнинг бадий маҳорати қай тарика намоён бўлади?

Саволларга жавоб берган ўқувчилар эркин ҳолда ўзларининг чиқишлари билан барчага таъсир кўрсатишга, ўз фикрларини маъқуллашга интилишлари лозим. Ўқитувчи бундай ҳолатда шароит, имконият яратади, бахс-мунозарани самимийлик билан бошқариши керак.

Тренингни сўнгги олтинчи босқичида ўқитувчи учала томоннинг ҳам бир-бирларига саволлари, айтадиган фикрлари, маъқуллайдиган сўзлари тугагач, бу фикрларни умумлаштиради ва ўзининг мазкур масала ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларини баён этади ва гурух ўқувчилари томонидан тушган саволларга керакли жавобни беришга ҳаракат қилади.

Машгулот охирида ўқитувчи ҳар иккала гуруҳнинг машгулоти жараёнидаги фаолиятларини таҳлил этиб, уларга миннатдорчилик билдиради ва машгулотни яқунлайди.

Фуркатнинг “Келинчак” газалини ўрганиш (Б. Абдурахмонова)

Мактаб адабий таълимида адабий-назарий тушунчалар беришга алоҳида аҳамият берилган. 5-9-синфлар учун чиқарилган адабиёт дарсликларида қирк олти назарий маълумотлар бериш режалаштирилган. Жумладан, 5-синфда ҳадис ҳақида, масал тўғрисида, ривоят ва афсона, шеър ҳақида, рубоий жанри тўғрисида, 6-синф адабиёт дарслигига эса қисса жанри, саргузашт асар, бадиий асар тили ҳақида маълумот бериш киритилган. Адабиёт дастури талабига кўра ўқувчилар бадиий асар тили ҳақидаги илк маълумотга умумтаълим мактабларининг 6-синфида эга бўладилар. Абдулла Каххорнинг “Бемор” ҳикояси ўрганилган, дастур талабига кўра бадиий асар тили тўғрисида тушунча бериш кўзда тутилган. Ўқитувчи болалардаги ана шу билимга таянган ҳолда юқори синфларда ҳам бунга эътибор қаратади. 9-синфда Фуркат ҳаёти ва ижодини ўрганишга уч соат вақт ажратилган. Ўқитувчи шоир лирикасини ўргатиш жараёнида газалларининг тилини ўрганишга алоҳида аҳамият беради.

Дарс аввалида шоир газаллари ўқилади, сўнгра, газал таҳлилига ўтилади. Таҳлил жараёнида Фуркат шеърлари тилининг ўзига хослиги таъкидланади. Шоирнинг шеърларидаги сўзларнинг ҳозирги ўзбек тилига муносабати тўғрисида гапириб, орадан 150 йил ўтганлиги, ундаги сўзларнинг айримлари бугунги кун ўқувчиси учун тушунарсиз бўлиб қолгани, баъзилари эса истеъмолдан чиққани ёки фонетик ўзгаришлар орқали бизга қадар етиб қолгани тўғрисида маълумот берилади. Бирок шунга қарамай шоир шеърлари мавзу ва гоյ жихатдан пухталиги билан бугунги кунда ҳам ўз мавқеини йўқотмагани айтилади.

9-синф адабиёт дарслигида Фуркатнинг “Тортадур”, “Бормасмиз” радиқли ҳамда “Келинчак” газаллари ўқиш учун берилган. Шоирнинг “Келинчак” газали катта ахлоқий-таълимий аҳамиятга эга бўлиб, унда ўзбек келинчагининг маънавияти ва характер хусусиятлари очиқ берилган.

Дарсда “Келинчак” газалини ўқитувчи ўзи ифодали ўқиб бергани ёки синфдаги иқтидорли ўқувчилардан бирига ўқитгани маъқул. Дарсни мустаҳкамлаш қисмида ўқилган шеърнинг таҳлили муқамал бўлиши, уни ўрганиш учун газалдаги сўзларни уч қисмга ажратиш мақсадга мувофиқдир. Ўқувчиларнинг адабиёт дафтарига қуйидаги жадвал қиздирилиб, уни тўлдириш вазифаси топширилади. Ҳуллас, матн устида ишланади. Ўқитувчи газал байтларидаги сўзларни жадвалга жойлаштиришларини топширик қилиб беради. Ўқувчилар топширикни таҳминан қуйидагича бажаришлари мумкин:

Истеъмолдан чиққан сўзлар Бироз ўзгариш билан қўлланадиган сўзлар Ҳозир ҳам ҳеч ўзгаришсиз ишлатиладиган сўзлар

Гоза, аргувон, нуқра. Тоб, рўймол. Сурма, ўсма, хино, билақузук.

Матн мазмунини тўла ва аниқ тасаввур этишлари учун дарслиқда берилган “Ўзбек

келинчаги Фуркат тасвирида” деб номланган 5-топширикни ўқувчилар мустакил бажаришлари учун берилади.

Бунда куйидаги жадвалнинг ҳар бир хонасини газалдаги уларнинг мазмунига мос келадиган тушунча ва номлар билан изохлаб, уларни гурухлаштириш топшириги берилади.

Миллий оройиш ашёлари ва зеб-зийнатлар Ташки кўриниш ва кийимлари Маънавияти ва характер хусусияти

Сурма, хино, ўсма, олтин узук, билакузук, гавхар Кора кўз, юзларда тоб, кошлар таранг, заъфароний кўйлак, нозик панжа Жилвалар билан юрур, таннозу сатанг, паритек силкинув, шўхи-шанг, жафожў

Бу усул ўқувчиларни матнга яқинлаштиради, газал мазмунини чуқур англашларига ёрдам беради, матндаги сўзларни гурухлаш эса Фуркат асарларининг тилини ўрганишларига хизмат килади. Дарсни бундай шаклда ташкил этиш ўқувчиларда мавзунини узок вақтга қадар ёдда сақлашларига имкон яратади.

Фуркат поэтикасининг бир қирраси (Барно Хасанова)

Шарк шеъриятининг манзур қилган жихатларидан бири уларда поэтик сўзга беназир хилкат сифатида қаралиб, уни илохийлик даражасида юксакликка кўтарилганлиги, маъно ва шаклларида алоҳида жилваланиш, алоҳида жозибадорликнинг намоён этилгани эканлиги кўп таъкидланган. Зокиржон Фуркат янги ўзбек адабиётининг сўзга чечан шоирларидан бири сифатида, шеърий сўзга меҳру-муҳаббат билан қараб, улар воситасида бир бирдан гўзал, тақрорланмас ва таъсирчан тимсоллар тизимини яратган, анъанавий тимсол ва бадиий тасвир воситаларига янгилик руҳ, бетакрор жозоба бахш этган. Мумтоз шеърият хазинасидан мустаҳкам ўрин олиб, асрлар оша ўтиб келган поэтик тимсоллар, шеърий санъатлар шоир яшаган даврнинг талаб ва эҳтиёжлари, Фуркатнинг шеърий маҳорати натижасида, бирқадар янгилик касб этиб, улар таъсирида ҳаёлий тасвирлардан ҳаётлик томон қатта қилмишлар юз берганини қўзғатиш мумкин.

Фуркатнинг “тортадур” радиодифта газали бор. Хажман қаттагина - 10 байт. Анъанавий услубда яратилган: мураддифта газал, вазни - рамали мусаммани маҳзуф. Асосан, дунёвий маъшуканинг таъриф- тавсифига бағишланган. Сўнги байтлардагина ошиқ (лирик қахрамон) ўзининг мана шундай юксакликда турган маъшуқага қўли етмаслиги, натижада, хижрон дардидан бемисл эзилганлигидан шикоятларини беради. Матладаёқ маъшуканинг кўзларига сурма тортиши, тортиганда ҳам бежо тортиши, бунда дунё одамлари (дахр эли - ошиқлар) орасида гавго кўпиши янгилик бир талқинда берилади. Иккинчи байтда эса, ана шу маъшуқа – дахр элини телбалантирган хилкатнинг портрети қилинади, тўғрироғи унинг кўзлари васф қилинади:

Қошлари остида гўё икки қаттон кўзлари,

Икки хинду баччадурким, ёндашиб ё тортадур.

Матла байтида радиодифта бўлган сўз жинос (тажнис) сифатида ишлатилиб, икки хил маънога ишорат қилган: сурма суртиш ва гавго тортиш (тўпалон қилмиш, жанжал

килиш). Кейинги байтда эса “тотрмок” сўзи “камонни отиш учун ипини ортга чўзмок” маъносини бериб, матладаги тажниснинг учинчи маъносини юзага келтирган. Гап бунда ҳам эмас, чунки бу каби усул анъанавий Навоийда, Бобурда учрайди. XVI асрда Хожа “кечадур” радифли газал битиб, мазкур сўзни 8 хил маънода кўллаб, ажойиб тажнис яратгани маълум. Хамма гап иккинчи байтдаги истиорада. Матлада шиор сўзни маъшуканинг кўзини таърифлашдан бошлаган. Лекин бу ўринда айнан кўз эмас, балкикора кўз, яъни маъшука асосий тасвир объекти асосий тимсол сифатида эътиборга олинган. Иккинчи байтда маъшука кўзлари истиоравий тимсол бўлган. Кўз тавсифи “икки хинду бача” – икки хинд боласи тимсоллари зиммасига юкланади. “Хинд” сўзи бу ўринда икки хил маънода –

айни хинд маъноси ва “кора” маъносини беради. Мазкур тимсолни ўз даврида Бобур ҳам ишлатган: “Ўз ерни кўйиб хинд сори юзландим...” Унда ҳам ўз ва кўчма маънода, яъни “жугрофий худуд” ва “кора” маъносида ишлатилган. Чунки рубоийнинг кейинги мисраси юз каролиги хакида. Бу паралеллик рубоийдаги маънони анчайин кучайтиришга сабаб бўлган. Фуркатдаги “икки хинду бача” тимсоли байтда кўз маъносини беришдан ташкари, яширин ташхис вазифасини ўтаган холда, маъшуканинг кўз каролигига тўла ургу беряпти. Айни чоғда мумтоз адабиётда маъшуканинг кошларини ёй(камон)га, киприкларини ўк(пайкон)га, менгзаш муомалага жуда эрта кирган ташбехлардан. Бирок Фуркат мазкур анъанавий ташбехларни бир жонлантириш доирасига олиб киради-ки, натижада маъшуканинг, кўз, кош, кабог, киприклар ҳам ўта назокатли тасвир ичида намоён бўлади. Шу байтдаги “фаттон” сўзини “фитнакор” маъноси билан уйгунлашган “ўзига тортувчи” маъносидаги “мафтункор” сўзи ўрнида тушунмок маъкул. Чунки, матладаёк маъшуканинг мафтункорлигига ургу бериб ўтилган. Шу газалдаги “Кокулингдан бўй олган богнинг тупрогидур, Богбон сотмокка доим мушки соро тортадур” байтини ҳам шоирга хос бир топилма деб санаш мумкин: кокул, мушк, тупрок ташбехларининг таносуби шоирга хос янгилик.

“Кечалар” сўзини радиф килган бир газалида, худди “тортадур” сўзига ўхшатиб, бу сўзни турли маъноларда ишлатган. 7- байтда эса, муболага ва ташхисни уйгун холда кўллайди, маъшуканинг соч каролиги ва шундан юзага келган хусн гўзаллигини гоят таъсирчан ифодалашга эришган:

Йул адошиб кўкда ой холи паришон ўлмасун,

Бир мурувват кўргазу таркатма гису кечалар

Аввало, маъшука гўзаллигидан мутаассир бўлган кўкдаги ой ўз йўлида адашиб колади.

Бу ҳам етмаганидек, маъшука тун каби каро сочлари (гису)ни

Шу кадар ёйиб (паришон килиб) ташлайдики, соч коралиги олдида тун корлиги хеч бўлиб колади. Кўкдаги ой бу каролик орасида ўзини тамомила йўкотиб, йўлидан адашади. Бу каби тасвир Фуркат салафлари шеърияида деярли учрамайди ёки учраса ҳам, анчайин бошқача шаклда келади.

Фуркатнинг “Келинчак” деб шартли номланган Фузулийга тазмин газалида ҳам янгилик сифатида баҳолашга арзигулик сўз-тимсоллар, тасвирий восита вазифасини ўтаган калималар талайгина учрайди. Матладаги анъанавий сўз – тимсоллар доирасида “гозадин юзларда тоб” ифодасини кўллайди. Бир карашда, бу ифода у кадар тушунарсиз туюлади. Лекин “гоза” сўзини “пардоз-андоз” маъносида англашиладиган бўлса, фикр ойдинлашади: маъшуканинг юзи пардоз-андоз туфайли силликлашиб, товланиб, ялтираб кўринади. Иккинчи байтда устига заъфароний (сарик, олтин рангда) кўйлак ва аргувоний (кизил, Шарқда кип-кизил гуллайдиган дарахтни “аргувон” дейишган ва бу сўз

истиора сифатида илк бор “Кутадгу билиг” да ишлатилган. Фуркат бу ўринда от туркумидаги сўзни – ий кўшимчаси воситасида сифатга айлантириб ҳам оригинал сўз – тимсол яратишга эришган Б. Х.) камзул кийган, рўмолини пешонасига тангиган келинчакни тасвирлайдики, булар ҳам Фуркатгагина хос бўлган янгича тасвирлар саналади. Айникса, сўзга бошқача маъно юклаш Фуркатда кўп учрайди. Масалан, “танноз”, “сатанг”, каби сўзлар жонли сўзлашув тилида кўпроқ салбий маъноларда ишлатилади. Бирок, Фуркат, бу сўзларга-да ижобий рух беради:

Гамза бирла ўлтурур, гах жилвалар бирла юрур,

Турфа бир ноз, офарин, пуришва таннозу сатанг.

Шуниси кизикки, “танноз”, “сатанг”, сингари сўзлар ўзидан олдин ишлатилган “пуришва” сўзи таъсирида тамомила ижобийлик касб этган. Колаверса, байтдаги бошқа сўзлар ҳам мазкурларнинг “ижобийлашувини” таъмин этган.

Хулоса килиб айтганда, Фуркат сўзга чечан шоир сифатида хар бир шеърида янгича сўз-тимсоллар кўллагани, анъанавий тасвир воситаларига янгича рух багишлагани унинг ардокли шоир бўлиб етишуви ва эларо катта эътибор топганини таъминлаган, дейишга тўла ҳақлимиз.

Фуркатнинг бир тахмиси хакида (Ирмухамедова Г.)

Тахмис – арабча сўз бўлиб, бешталик килиш, бештага етказиш деган маънони англатади. Мухаммаснинг бир тури хисобланади. Тахмис бандлари ҳам мухаммас сингари беш мисрадан иборат бўлади. Тахмис бир шоиргагина боғлиқ бўлмай, балки икки шоирнинг мисраларидан ташкил топади: дастлабки уч мисра тахмис ёзаётган шоирга, кейинги икки мисра эса тахмис ёзилаётган шоир ижодига мансуб бўлади. Тахмисда хар иккала шоирнинг бир бандни ташкил этаётган мисралари мазмун ва шакл жihatдан ўзаро мос бўлиши талаб этилади. Тахмисни одатда, бирор-бир шоирнинг газалига мухаммас деб таъкидлаб ёзганлар. Ўзбек мумтоз шеъриятида Мунис, Огахий, Амирий, Завкий, Нодира, Увайсий, Мукимий, Фуркатларнинг Навоий, Фузулий, Машраб сингари шоирлар газалларига ёзган тахмислари маълум. Тахмис ёзиш шоирдан катта махорат талаб этади, чунки тахмис яратувчи шоир ўзидан аввал яшаб ижод қилган шоирларнинг етук газалларини ривожлантириб, анъаналарини давом эттирганлар. Тахмиснинг сўнги бандида шоирлар тахаллуслари эслатиб ўтилади. Фуркатнинг “Кавлама” номли мухаммаси ҳам тахмис асосида яратилгандир.

Фуркатнинг шеърий мероси жуда ранг-барангдир. У жуда кўп газал, мусаддас, мустазод, мухаммас каби ўнлаб шеърий жанрларда ижод қилган. У Кўконда яшаган пайтида жуда кўп мухаммас ёзади. Фуркатнинг шеърий меросида тахмис жанрининг ўрни жуда катта. Фуркат асосан Навоий, Фузулий, Машраб ва бошқа калам ахллари яратган асарларни катта кизикиш, ўзгача ҳурмат ва юксак эҳтиром билан ўрганади. Уларнинг асарларида мажозий ишк, одамийлик, инсондаги барча эзгу фазилатлар Фуркатнинг диққат-эътиборини ўзига тортади ва уларнинг газалларига атаб кўплаб мухаммаслар ёзади.

Фуркат Машраб газалларига катта кизикиш билан караган. Унинг асарларини севиб

ўкиган. Ўша асарлардан илхом ва ибрат олган. Фуркатга Машрабнинг каландарлик йўлини тутганлиги, Аллохга ошик бўлиб, девонага айланганлиги, кўп шаҳарларда бўлганлиги маъкул тушган. Машраб газалларида бош мавзу – Аллохга бўлган ишқдир. Фуркат Машраб газалларидан таъсирланиб, илхомланиб, унинг газалларида баён этилган фикрларни, гоаяларни кўллаб-қувватлаб, ушбу “Кавлама” номли тахмисини яратган.

Тахмиснинг гоаявий мазмуни – Аллохга бўлган ишқдир. Асар асосан, мажозий ишқ ҳамда ижтимоий, фалсафий, тасавуфий йўналишда яратилган.

Бундан ташқари, шоир асарда камтарлик, сабрлилик, тоза диллилик, одамийлик маърифатли бўлишликни, тўғри йўлдан боришликни илгари суради. Дархакикат асарнинг бош гўяси Аллохга бўлган ишқдир. Шундай экан ушбу мисраларга эътибор қаратайлик:

Ишқ савдоси тушиб бошимга, ахволим хароб,
Жоним айлар тан аро сиймоб янглиг изтироб,
Таъна килма, зохида, кўнглумда гамлар бехисоб,
То кишига дард тегмай бўлмади багри кабоб,
Дилда дардинг бўлмаса дарди саримни кавлама!

Диккат билан эътибор берсак, бу банднинг замирини, мохият эътиборини Аллохга бўлган ишқ ташкил этади. Унда шоир Аллохга бўлган ишқи туфайли ахволи хароб бўлганлигини, жони тан ичида сиймоб сингари изтироб чекаётгани тасвирланган. Тахмис ааааа, бббба, дддда тарзида кофияланган.

7-банди – Машрабга

7-банди – Фуркатга тегишли

Тахмис аруз вазнида ёзилган.

Ошики дилдодадурман дилбаримни кавлама,

– v – – – v – – – v – – – v – –

Ахгар олди гам ўтида пайкаримни кавлама.

– v – – – v – – – v – – – v – –

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Рамали мусаммани махзуф

Асарда кўплаб бадий санъатлар кўлланган.

1-бандга эътибор берайлик:

Сайр килдим бахру бар хушку таримни кавлама

мисраларидаги бахру – бар, хушку – тар сўзлари оркали ўзаро зид маънони, яъни таъзод санъатини кўришимиз мумкин.

2-банднинг 4-5-мисраларидаги

Хар замоне Лайлидин менга китобатлар келур

Санки Мажнун бўлмасанг сардафтаримни кавлама!

жумлаларидаги Лайли ва Мажнун сўзлари адабий кахрамонни келтириш йўли билан таълмих санъати кўлланган.

3-банднинг 2-мисрасидаги

Йўкса мискин на билур шахзодаларни холини

Жумласидаги мискин ва шъхзода сўзлари оркали тазод санъати кўлланган.

3-банднинг 4-мисрасидаги

Хона вайронлар билур афтодаларнинг холини

Мисрасидаги хонавайрон – афтодалар сўзлари бир-бирига мослиги билан таносуб

санъатини кўришимиз мумкин.

4-банднинг 2-мисрасига эътибор килсак:

Жоним айлар тан аро сиймоб янглиг изтироб
мисрасидаги сиймоб сўзи оркали ташбих санъати кўлланган.

3-банднинг 1-2-мисраларидаги:

Гамдин озода билур озодаларни холини,
Йўкса мискин на билур шахзодаларнинг холини.
мисрасидаги озода оркали истиора, мискин оркали ташбих кўлланган.

5-банднинг 1, 2, 4-мисраларидаги

Неча кунлар хамдам ўзга вахшию тайр айладим,
Билмадим бу йўлда шар килдим ваё хайр айладим,
Ламаконни шахрини бир ху била сайр айладим.
мисраларидаги вахшию тайр сўзи оркали очик ўхшатиш, яъни ташбеҳи мутлак кўлланган.
2-мисрадаги шар ва хайр сўзлари оркали тазод санъатини, 4-мисрадаги Ламакон сўзи оркали шартли ўхшатиш – ташбихи маршрут кўлланган.

6-банднинг 3-мисрасидаги

То шариатни тутиб кўйдим тарикатга кадам
жумласидаги тарикат ва шариат сўзлари ўзаро таносубни хосил қиляпти.
Хулоса ўрнида шуни айтишимиз лозимки, Фуркат ўзбек тахмисчилигини ривожлантиришга, яна кўплаб шоирларни тахмис яратишига туртки бўлган ўзбек драматургидир. Айникса, шу тахмиси оркали ўзбек тахмисчилиги ривожланишига катта хисса қўшган.

Фуркат ва Гарибий (Зохидова Д.)

Ўзбек адабиёти тарихида Алишер Навоий ва Бобур, Мунис ва Огахий, шунингдек, Муқимий ва Фуркат каби ўз адабий мактабларида шогирд-издошларга ижод йўлланмасини берган ёркин сиймолар кўпдир. Хусусан, XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Муқимий ва Фуркатларга издошлик йўлини тутиб, ўз истеъдодлари билан девон сохиби даражасигача кўтарилган шоирлар анчагинадир. Кўкон адабий мухитининг вакилларидан бўлган Мулла Умрзок Абдували ўгли Гарибий (Шухрат) (1877-1961) давр адабиётининг шундай намояндalarидандир. Мазкур шоир истиклол туфайли номи ва ижоди кайта кашф этилган адабий сиймодир.

Бир хил тарихий шароитда яшаб, маслак, савия, истаклари муштарак жихатларга эга бўлган ижодкорларда хаётий муносабатлар ҳам кўпинча ўхшаш бўлади. Буни бир адабий мухитнинг вакиллари бўлган Фуркат ва Гарибийлар ижоди мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Хар иккала шоир шеърияти ўртасидаги умумийлик, аввало, улар ижодига хос гоёвий йўналишга тегишли. Уларнинг асарларида куйидагилар жихатлар уйгун холда акс этган:

-Шарк мумтоз назмиётининг энг яхши анъаналарини давом эттириб, ривожлантириш;
-XX аср бошларидаги миллий уйғониш ва маърифатпарварлик тамойилининг ўзига хос бадиий ифодаси;

-Дунёкарашнинг фалсафий-ахлокий замини сифатида тасаввуфга суяниш;
-Ватанга мухаббатни ардоқ ва эътибордаги мавзу сифатида талкин этиш;
Фуркатнинг кичик замондоши бўлган Гарибий шеърларида ҳам унинг ижодида кузатилгани каби «яхши–ёмон», «окил–жохил», «доно–нодон», «мўътабар–муфлис» каби карама-каршиликларни жуфтлаштириш оркали ижтимоий адолатсизликлар очиб ташланади. Унинг

Мўътабар эл ичра бўлмишлар мунофикрўйлар,
Бўлди кизб ахли баланд, пастда колиб хакгўйлар.

Бу жахон окиллара мотамсародур доимо,
Ахмаку нодонлара хар соате минг тўйлар.
каби мисралари Фуркат калами билан битилган
Чархи кажрафторнинг бир шевасидин догмен,
Айшни нодон суриб, кулфатни нодон тортадур
байтига мазмунан хамохангдир.

Гарибий шеърлари орасида рухи, йўналишига кўра Фуркатнинг машхур «Сайдинг кўябер, сайёд» мусаддасига якин турувчи бир асар бор. У шоир Камийнинг кумрига мурожаат тарзида ёзилган газалига боғланган мухаммасдир. Унда лирик кахрамон кафасдаги кумрига шундай мурожаат этади:

Дегил манго, недин афтодахолу нотавон бўлдинг?
Нихолин богидин бўлгон жудо гуллар каби сўлдинг?
Тамасхур бирла ё бир ахли дард холин кўруб кулдунг?
Кафас зиндонига, бўйнингда гул, недин асир ўлдинг?
Магар бир журм ила хукм ўлди жононингдин, эй кумри.
Чекилди сафхаи гардунга ашкинг обидин маркум,
Вужудинг изтироб бирла турар, кўнглунг арому бум?
Баёни холи дил эт не сабабдин бўлдугинг магмум,
Ки, бир сарви сихи кад интизорин чекдугинг маълум
Синук рангинг била бу чашми хайронингдин, эй кумри. (Д., 81а)

Келтирилган парчада Гарибий ва Камийнинг кумрига туйғудош бўлиб, унинг хол-ахволини сўроқлашлари фақат фикр таъсирини орттириш максатида қўлланган бир усул эмас. Тўгри, шеърда кумри бадий тимсол, унга килинган хитоб лирик кахрамон кечинмаларининг ёркирок ифодаси учун восита бўлганини инкор этиб бўлмайди. Лекин шеърнинг таъсирини оширган жихат фақат бугина эмас. Унга алохида таъсир ва шукух берган нарса лирик кахрамоннинг табиатнинг ўзи каби тирик бир хилкати – кумрига нисбатан чуқур меҳр, шафкат, гамхўрликка эгаллиги. Кахрамонига шоир калбидан кўчиб ўтган бу кечинмалар агар унинг хаётий муносабатларидан тугилмаганида, шеърда бу қадар самимият таъмин этилмаган бўларди. Фуркатнинг мусаддасидаги «сайд»га ҳам эркисизлик тимсоли сифатида рамзий маъно жойланган бўлса-да, шоирнинг туткунлик ва айрилиқ хақидаги фикрларини коралов остида умумлаштиришига бундай озорли ва шафкатсиз вазиятни фақат инсонга эмас, жониворга ҳам раво кўрмаслиги туртки бўлган. Манбашунос олим Н.Жабборов мусаддаснинг ёзилиш тарихи билан боғлиқ далиллар каторида ўзи аниқлаган бир хужжат мазмунини келтиради. Унда айтилишича, Фуркат шеърининг яратилишига хинд сайёдининг тузогига илинган кийик воқеаси сабаб бўлган. Бу манбада билдирилган фикр «Сайдинг кўябер, сайёд»нинг юзага келиш сабабини канчалик холис изоҳлайди ёки йўқ, бу бизга номаълум. Лекин Фуркат мусаддасининг ҳам, Гарибий тахмисининг ҳам яратилишида шафкат хисси бутун

кенглиги, тўликлиги билан туйилгани хакикат.

Анъаналарга муносабат ва адабий таъсирнинг мухим кўринишларидан бири мухаммас боглашдир. Гарибий Хофиз Шерозий, Навоий, Машраб, Фузулий, Хувайдо, Хозик, Амирий, Нодира, Мукимий каби устоз шоирлар каторида Фуркатнинг ҳам икки газалига тахмис боглаган. Фуркатнинг тасаввуфий йўналишдаги «бўлурму» радифли газалига богланган мухаммасда гоъвий-бадий яхлитлик саклаб колинган бўлиб, унда устоз ижодкорнинг анъаналари Гарибий каламида муносиб давом эттирилган:

Юз ўгуриб жaxonдин, хўбларга ўзни котмай,
Сар побарахна йиллар комилга хизмат этмай,
Санги каноат ила нафс гарданин ушотмай,
Етмиш икки маротиб бу йўлда ўзни сотмай,
Ишкини Боязиддек даъво килиб бўлурму?
Тийги хавойи бирла жисмингни килма ранжур,
То тонумай ўзингни, эй бандадур ишинг гўр,
Лоф урма сирри ишқдин, кўнглингда минг хавасдур,
Чилтан шаробин ичмай, бош ўйнамай чу Мансур,
Дор узра деб «анал-хак», гавго килиб бўлурму?
Дунёи бевафонинг хавосидин кечинглар,
Агёрдин юмуб кўз, хак сорига кочинглар,
Дил мазраъига тоат тухмин, аё сочинглар,
Гофилни сухбатидин жон борича кочинглар,
Дўзах аро, чунончи, маъво килиб бўлурму?

Фуркат таъсирининг бадий ифодаси сифатида яратилган Гарибий шеърларидан бири «Таманнои саёхат» деб номланади. У Фуркатнинг «Истар кўнгул» мухаммасига ўхшатма тарзида битган. Газал Фуркат мухаммаси каби фасли бахорда табиат ўзалликларига ошуфталик истаган кўнгул хакида. Гарибий газали Фуркат шеърдан жанр эътибори билан фаркланса-да, радиф, кофия, вазн жихатлари билан унга монанд. Бадий тасвир усуллари ҳам мухаммасникига хамоханг:

Гуссадин ўн икки ой фасли бахор истар кўнгул,
Хар тарафда сабза бирла лолазор истар кўнгул.
Мохи мазкурдин бир ой ихрож этиб, вақти кимиз
Улфати соз ила кабки кўхсор истар кўнгул.
Бўлса содик махраме дил сирридин огах агар,
Дафъи савдолар учун сайри мазор истар кўнгул.
Гарибий газалининг яқунловчи байтлари Фуркатнинг сўнги
Мунча килгон орзулардин муяссар бўлмаса,
Фуркатий узлат учун бир кунжи гор истар кўнгул, —
мисраларидан мазмунан батамом янгичадир. Зеро, тахмис ёки назира ёзишда мавзу йўналишини саклаган холда унинг доирасини янги гоълар билан бойитиш махорат белгиси хисобланади. Гарибий газалининг охириги байтлари кўнгилда тугилган истакларнинг сабабини изохлайди: ўз диёридаги саргашталик туфайли шоир ўзга маъво хакидаги орзуларга берилган эди. Лекин шунга карамай, унинг учун она юрт ишки хар кандай истак-хохишлардан устун. Шунинг учун кўнгил каерда бўлмасин, ватанга караб талпинади:

Турфа саргашта бўлубман ўз диёримда нетай,
Кеча-кундуз булъажаб ўзга диёр истар кўнгул.

Бош олиб кетсам, Гарибий, хар каён хижрат килиб,
Гох-гох «хуббул-ватан» деб Ёрмазор истар кўнгул (Д., 56а).
Айтиш керакки, бу шунчаки шоирона таъбир эмас, балки кўп йилларини сафарларда
кечириб, ватандан ташкарида унинг хакикий кадрина англаб етиш баробарида иймони
чиниккан Гарибийнинг чин икрори эди.
Намуналари кўриб ўтилган шеърлар мисолида Гарибийнинг Фуркатдек устоз сўз
санъаткоридан мазмунни бой ва теран мундарижада, инсоний хиссиётларни нозик ва
жозиб шаклларда бериш каби мухим жихатларидан ўрганганлигини кузатиш мумкин.
Куйида Гарибий(Шухрат)нинг Фуркатнинг машхур “Сурмадин кўзлар каро” деб
бошланувчи газалига боғланган мухаммаси илк марта ўқувчилар эътиборига хавола
этилмоқда.

ФУРКАТ ГАЗАЛИГА ШУХРАТ МУХАММАСИ

Бир париваш коматин кўргач, бўлубман хангу манг,
Лол аклим, хуш учуб, тахсинида бошлар гаранг,
Шарх килсам васфидин, ахбоблар, манга каранг:
Сурмадин кўзлар каро, кўллар хинодин лоларанг,
Гозадин юзларда тобу вўсмадин кошлар таранг.

Билмадим, ким? Насли одам ё фаришта ёки хур,
Турфаким, бошдин аёги дилрабонинг гарки нур,
Комати ул шўхшангнинг мунча хам зебандадур,
Заъфароний кўйлак узра аргавоний камзухур,
Рўймол огушидан пешонанинг ахволи танг.

Боги хусн ичра киши кўргон эмас мундог ниҳол,
Каддидин сарве хижолат, кўз каросидин газол,
Лола багрин дог этиб лаб ости, ораз узра хол,
Бори нозук панжалар олтин узукдин зеби нол,
Кўл биларзукдин музайян, нукрадин огизда чанг.

Топса жон, не тонг, ўлук, килса такаллум, нўшханд,
Хури жаннат хуснининг олдида эрмасдур писанд,
Зебу оройиш юзида, деса бўлмас чуну чанд,
Гавхар оскон халкалар сийми баногўшида банд,
Кўринур зулфи тунида субхи содикдек аранг.

Нимнигах бирла неча ошикни бетийг ўлдурур,

Ноз бирла йиглатиб, лутфи-ла гохи кулдурур,
Ўт солиб оламга юздин гох, яксар куйдурур,
Гамза бирла ўлтурур, гах жилвалар бирла юрур,
Турфа бир нозофарин, пуришва, таннозу сатанг.

Кимга дерман хасратимни ул ситамгар дастидин,
Бош олиб кетмокка йўл топмай баланду пастидин,
Жон берурдин ўзга чора йўкки дабби шастидин,
Йўк кутулмоглик манго ул офати жон касдидин,
Касдима кошлар камон, пайваста мижгонлар хаданг.

Сокиё, махмурман, таъхирсиз бергил аёғ,
Кўз бокардин, кўл тутар, рафтордин колди аёғ,
Нўш этай то ўзни билмай, куртулай гамдин бу чоғ,
Ул париваш ишкидин гах телбадурман, гохи сог,
Чунки бордур ўртамизда гохи сулху гох жанг.

Зулму бедодеки, Шухрат, манга бадхў айлади,
Килгонин ул рахнагарнинг кайси хинду айлади,
Лутфи хўбин борхо бадмехр хар сў айлади,
Жаврларким, Фуркат, ул шўхи жафожў айлади,
Мунча бедоду ситам килмас мусулмонга фаранг.

Фуркат шеъриятида харобот ахли талкини (И. Маннопов)

Ўрта Осиёда турли тарикатлар ва тасаввуфий окимлар вужудга келиб, уларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий, маданий ва маънавий хаётига сезиларли таъсир килганлиги маълум. Яссавия, кубравия, накшбандия, кодирия сингари йирик тарикатлар бунга мисол бўла олади. Лекин шундай оким ва тоифалар борки, хали тўла ўрганилган деб бўлмайди. Шундай окимлардан бири хароботийлар хисобланади.

Шоир нима сабабдан хароботийлар мавзусига кўл урган? Фикримизча, у Янги Маргилонда савдо ишлари билан шугулланиб юрганда, бу тоифа вакиллари билан танишган, улар билан хамсухбат бўлган. Фуркатнинг “Уч хароботий” деб номланган шеъри мазмунига караганда ўша даврда хароботийлар тоифаси мавжуд бўлган (Бу жамоанинг энг сўнгги йирик вакили Махсимдада исми билан танилган шахс бўлиб, у зот Маргилонда яшаб, 2008 йилнинг декабрь ойида вафот этди).

Шеър таржеъбанд ва мусаддас жанрларининг шакли ва хусусиятларини ўзида мужассам этган. Шеърда олти мисрालи бандларнинг сони ўн бешта бўлиб, жами тўксон мисрани ташкил этади. Хар уч банд (жами ўн саккиз мисра) ўзаро кофияланган. Шеър шаклининг шу хусусияти таржеъбанд жанри талабларига мос келади. Хар бир банднинг бешинчи ва олтинчи мисралари бутун шеър давомида айнан такрорланиб келиши эса мусаддас

жанри талабларига мос тушади. Шунинг учун бу шеърни шартли равишда таржеъбанд-мусаддас деб аташимиз керак бўлади.

Бу асар харобот ахлининг феъл атвори, рухий холати, турмуш тарзи, карашлари хакида тасаввур бера олади. Шеър мазмунини тўғри ёритиш учун тасаввуфий оқимлардан бири бўлган хароботийлар хакида ҳеч бўлмаганда тасаввур ҳосил қилиш керак бўлади. Алишер Навоий ўзининг “Махбуб ул-қулуб” асарида ўз замонасининг ўттиз тўққиз тоифаси хакида маълумот беради. У яшаган даврда бу тоифа сезиларли даражада танилган бўлса керакки, “харобот ахли”га ҳам ўз муносабатини билдириб ўтади. Уларни “бошида май хаваси” дея доимо маст холатда бўлишлари хакида хабар беради. Дастлаб ўқувчида бу тоифа хакида салбий тасаввур ҳосил бўлади. Лекин Алишер Навоий уларни “нафслари тупрок”, “химматлари осмон”, “замоннинг яхши ямони билан иши йўқ” дея таъриф берар экан, “замон зўравонларининг зулмидан шундай кун кечиришга ҳақли бўлса, Хакнинг авф ва марҳаматига лойиқдир”, - деб уларни оқлашга ҳаракат қилади. Бу тоифага юқори баҳо беради: “Ринд ва гадолар етишган давлат ва саодатга шохлар ҳам ҳасрат билан қарайдилар” .

Харобот ахли таърифидан сўнг, рубоий келтирилган бўлиб, унда риндларнинг дунё ва охиратга майли йўқлиги, Хак раҳмати умидидан тун-қун маст эканликлари, фирибгар зоҳиддан афзал эканликлари мазмуни ифодаланган. Асарнинг ахамияти шундаки, муаллиф нигоҳида ўқувчи ринд ва харобот ахли хакида тасаввур ҳосил қилади. Уларнинг илохий ҳусн шайдоси, илохий ишк талабгори бўлган ошиқларнинг ўзига ҳос бир тоифаси эканлиги аён бўлади.

Зокиржон Фуркат каламига мансуб “Уч хароботий” шеърининг биринчи бандидаёқ хароботийлар тилидан уларнинг рухий холати аниқ ифодаланган:

Уч хароботий эрурмиз соқини майхонамиз,
Хум бошидан чарх уруб, монанди парвонамиз,
Маст ўлубмиз жўшиши майдин ажаб девонамиз,
Холимиз дунё гамидин, фориғи қошонамиз,
Ёр бизнинг ёримиз, жонон бизнинг жононимиз,
Ушбу даврон бирла ўтсак, йўқ эрур армонимиз.

Шеърнинг ҳажми анча катта бўлиб, уни тўлиқ шарҳини бир мақолада қамраб олиш қийин. Кейинги бандлар воқеабанд характерга эга. Уч хароботий шеърда “ёр”, “махваши хушўда”, “шўхи ширингўда”, “пари” дея ҳурмат ва эҳтиром ила тилга олинган зотнинг зиёратига боришади. У зотнинг ҳаста ҳамда уйқуда эканлиги маълум бўлади. Унинг ҳузурида табибни кўрган шеър қахрамони ранжийди:

На учун келдинг харимиға, аё нодон табиб?

Бизлара агёрдурсан, бедарак, афгон табиб...

Шеър қахрамони табибга хитоб қилар экан, “ёр”нинг дардига дорилар дармон бўлмаслигини айтиб, уни бу амалдан қайтаришга ундайди. Шеър мазмунидан ҳастанинг илохий ишк дардига мубтало бўлганлиги, табиб бу дардни даволашга ожиз эканлиги аён бўлади. Шунингдек, уйқудаги “ёр”нинг юзи “ҳасрат ва қайғули”, тани “заъф ва фарсуда” эканлиги хақидаги тасвирлардан ошиқ хароботий образи намоён бўлади. Ривоятларга кўра, риндларнинг энг кўзга кўринган намояндаси Умар Хайём бўлган. Хароботийлар ўз дуоларида Фаробий, Умар Хайём сингари тарихий шахсларнинг исмларини ҳазрати пайгамбар (с.а.в.)нинг исмларидан сўнг албатта тилга оладилар. Хароботийлар хақида алоҳида китоб ёзилмаганлигининг сабаби, бу тоифанинг анча мураккаб феъл-атворга эга эканлигида. Ринд ва Аллохнинг ўртасидаги Сирдан ҳеч қим

хабардор бўла олмас экан. Уларнинг май ичишлари шариат хукмига зид бўлганлиги учун мусулмон шаркида анча тўскинликка учраганлиги, ганимлари бисёр бўлганлиги аник. Бу шоир Фуркат яшаган даврга ҳам тегишли. Шеър кахрамони хароботий ошикнинг уйкуси ракиб тўда ва жинслар туфайлидир, деган риторик савол билан мурожаат этади:

Уч мукаддар кўйига бордук ракиблар тўдадур,

Ё сабаб жинслардин ул пари уйкудадир?

Харобот ахлининг бир хислати маломатийларга ўхшаб кетади. Маълумки, маломатийлар ўз нуксон ва камчиликларини халк ичида яширмаганлар. Шу оркали иккиюзламачилик, мунофиклик иллатларидан кутулишга ҳаракат қилганлар. Ринд ва харобот ахли эса ўзларини ниҳоятда хор-зор тутганлар. Ўзга кимсаларнинг ҳазар қилишларини, бошларига бало ёгилишини хурсандчилик билан кутиб олганлар. Бу жуда кизик психологик ҳолат. Ринд ва харобот ахлининг мана шу рухий ҳолати шоир таҳаллуси қўлланган мисрада акс этган:

Бошидин тургил нари, беҳуда, беъмани табиб,

Фуркатийдин қил ҳазар, албатта, эй жўгий, табиб...

Шеърдан кўриниб турганидек, Зокиржон Фуркат дунёкарашига харобот ахлининг феъл-атвори, ишқий ва жунун ҳолати катта таъсир қилган. Бўлмаса, шеър кахрамони – хароботийнинг рухий ҳолатини бунчалик таъсирли ифодаламаган, уларга бағишлаб шеър ёзмаган бўлар эди. Шунингдек, ўзбек мумтоз шеъриятида ошикнинг ҳолати харобот ахлига муқояса этилса ҳам, харобот ахлига бағишланган шеърий асарнинг ёзилиши ноёб ҳодиса саналади.

ФУРКАТ АСАРЛАРИ ТИЛИДА КўЛЛАНГАН РАНГ БИЛДИРУВЧИ СўЗЛАР СЕМАНТИКАСИ (И.П.Пўлатов)

Фуркат асарлари тилида ранг билдирувчи сўзлар кўп учрайди. Улар маълум бир юк ташийди. Масалан, “қора” сўзи бир неча матнларда қўлланган. Бир матнда “қора” сўзи “қуйган, қора қон” маъносини ифодалайди:

Кеча-кечадур ҳар эрта, кўзум ашкидин ювиб юз,

Жигарим эзиб қилурмен қора қон ила гарора. (44-бет).

Иккинчи бир матнда ошиқ маъшуқаси олдида маълум бир айб иш қилиб юзи қорайганлигини ифодалайди:

Агар ўзгани юзига назар айласам кўз очиб,

Бу орада ҳақ тонукдур, келу қил юзимни қора. (44-бет).

Учинчи бир матнда “қора” сўзи сурма рангини ифодалайди. Бу ранг билан ёрнинг нарғис кўзлари янада ёркинрок кўринади:

Чекиб сурма қаро нарғисларига айлади оро,

Мени ўлдурди охир гоза бирла юзга хол айлаб. (51-бет).

Тўртинчи бир матнда “қора” сўзи сурмадан ранг олиб, қорайган кўзга ишора қилади:

Сурмадин кўзлар қаро, қўллар хинодин лоларанг,

Гозадин юзларда тобу ўсмадин қошлар таранг. (55-бет).

“Келинчак” тазминидан олинган бу байтнинг биринчи мисраси Фузулий қаламига мансуб.

(Фузулий. Девон. 206-бет).

“Кора” маъносида форс тилидан олинган “сиях” сўзи ҳам ишлатилган. Бунда ҳам ракибнинг ўз айби билан юзи кора бўлиши маъноси ифодаланган:

Кўкка охим еткуриб тонг откуча мен йигладим,

Ул ракиби рўсиях сен бирла ёр ўлган кеча. (34-бет).

“Сариг” сўзи хижрон азобида юзи саргайган ошик таърифидида кўлланган:

Итларингдек боргохинг остонида мудом

Кеча-кундуз соргориб йиглаб ётай токайгача? (40-бет).

Яна бир матнда “заъфароний” сўзи “сарик” маъносида, “аргувоний” сўзи “кизил” маъносида кўлланиб, ёрнинг портрети чизилади:

Заъфароний кўйлак узра аргувоний камзихул

Рўймол огушидин пешонани ахволи танг. (55-бет).

Фуркат “гулранг” сўзини “кизил” сифати ўрнида кўллаб, боданинг рангини ифодалайди:

Эл гумон айларки: нўшим бодаи гулранг эрур,

Йўк лабинг ёдида тўлмиш кон ила жомим менинг. (62-бет). Бу матнда ташбех санъати

кўлланган. Ошикнинг кўлидаги кизил май кон билан тўлган жомга киёс килинади.

Бошка бир матнда “кизил” сифати ўрнида “гулгун” сўзи кўлланиб, бу ҳам майнинг рангини ифодалайди:

Бодаи гулгун тўкулмиш мастлигингдин базм аро,

Ё менинг коним эрур улким тутубдур доманинг. (65-бет).

Ошик маъшукага карата сен ичаётган май менинг коним бўлиб, бу кон этагингдан туткусидир дейди.

Фуркат асарлари тилида араб тилидан ўзлашган сифатлар ҳам учрайди:

Ахзар – яшил, кўк.

Ахмар – кизил.

Зафарон – сарик.

Кофур – ок.

Мутарро – тоза, тиник, ялтирок.

Хуллас, Фуркат асарлари матнини лингвопоэтик тадқиқ этиш фуркатшуносликнинг янги соҳаси бўла олади.

Манба: Фуркат, 2-томлик. Танланган асарлар. 1-том. Тошкент. Ўзбекистон давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1959.

Фуркатнинг Кашгарда нашр этилган шеърий тўплами хақида (И.Бекмуродов)

Ўзбек мумтоз лирикасининг улкан намоёнчаси, ўз асрининг лирик шеърият ижодкорлари орасида санъаткорлиги билан тенгсиз бўлиб турган шоир Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркат таваллудининг 150 йиллик юбилейини нишонлар эканмиз, унинг лирик шеърларини завк-шавк билан кайта-кайта ўқишдан роҳатланамиз. Чунки унинг лирикаси инсон хис-туйғуларини кучли завклантирадиган адабий-бадиий санъатларга жуда бой. Шундай бўлишига карамай Фуркатнинг лирик мероси нисбатан кам нашр қилинган. 50

йил мукаддам мархум устоз, профессор Холид Расул томонидан нашр этилган 2 томлик танланган асарларидан кейин қайта нашр қилингани йўқ. Шарқ шеъриятининг жони ҳисобланган рамз, ташбих истиора каби шарқ шеъриятига хос лафзий санъатлар шу даражада кўпки, шоирнинг рухий-маънавий, хаёлий дунёсининг кенглигига тан бермай иложи йўқ. Фуркат умрининг сўнгги энг сермахсул 16 йили ўтган Хитой Халқ Республикасининг Қашқар автоном ўлкасидаги Ёрқент шаҳридир. Шоир Қашқардаги Русия Муслмон идорасида қотиб бўлиб хизмат қилади. Дўсти Тошболтуга ёзган шеърини мактубида Раъноҳон исми аёлга ўйлангани, худо уларга Нозимжон ва Ҳакимжон исми фарзандлар берганини, улардан кўнгил узиб Ватанга қайтиш қийинлигини ёзадики, бу унинг умри охиригача Ўзбекистондан алоқасини узмаганлигини кўрсатади. Шу жумладан “Туркистон вилоятининг газети”га ва дўстларига мунтазам равишда мақола ва шеърларини жўнатиб тургани ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Менинг кўлимда 1989 йили Хитой халқ Республикасининг Қашқар уйғур нашриётида Неъматилла Убайдулло хожи ва Файзуллажон Исҳоқ хожилар томонидан нашрга тайёрланган “Фуркат танланган шеърлари” китоби турибди. Мазкур китоб араб ёзувида асосланган уйғур графикасида нашр этилган. Матн уйғур ёзуви орфографик қоидалари асосида тайёрланган бўлса-да. Нашрга тайёрловчиларнинг маҳорати тўғриси ўзбек тилининг орфоэпик хусусиятлари сақлаб қолинган.

Китобнинг бош қисмида каттагина қириш сўзи берилган. Унда шоирнинг таржимаи ҳолига атрафлича тўхталинган.

Нашрга тайёрловчиларнинг ёзган маълумотига қараганда шоир Фуркат Қашқарда уйғур халқининг ўзбек халқига бўлган меҳр-оқибатини жуда ошириб юборган. Уни ёшу-қари бирдай ҳурмат қилган.

Сўз бошида ёзилишича инсон руҳияти ва танасининг табиби-шоир Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фуркат “1859 йили 3-оининг, 1-қуни Фарғона водийсини Кўкон шаҳрининг гишт кўприк гузарисида эски бешарик маҳалласида ушшоқ тижоратчи оиласида туғилган. Зокиржоннинг дадаси Холмуҳаммад замонасининг лойиқ илм суяр маърифатчи қиши бўлган. Зокиржон Кўконнинг хусусий мактабларида савод чиқарган. 1870- йили “Мохлар Ойим” мадрасасига қириб илм таҳсил қилади,”- деб ёзади.

Сўз боши муаллифлари шоир Фуркат Ёрқентда ёзган ҳамма асарларини ҳам савдогарлар орқали доимий равишда Тошқентга, “Туркистон вилоятининг газети” таҳририятига, Тошболту сингари дўстларига жўнатиб улгура олганини. Унинг кўпгина шеърлари сиёҳи қурмай, Ёрқентликлар тилига тушиб кетганини чуқур ҳурмат билан таъкидлайдилар. Унинг учдан-икки қисмига қолганини таҳминлайдилар.

“Шу нуқта мисолида қайт қилиш зарурки, -деб ёзади сўз боши муаллифлари, - ўзбек адабиёти кўп миллатли Шингжонг адабий тарихини бир аср илгарилаб кетишига сабабчи бўлди”.

Фуркат ҳаётининг охириги йилларида Ёрқентда яратган асарларини тўплаб икки жилдлик девон тузишга қиришган. Унинг биринчи жилдига “Дебочаи аввал” деб ном қўйилиб, унга газал ва мусамматларини қирғизмоқчи бўлганини, иккинчиси “Дебочаи сони” бўлишлигини ҳисобга олиб асарларига тартиб бера бошлаганини, афсуски бу эзгу мақсадини шоир амалга ошира олганини. У 1909 йилнинг 9-оюда бўғуз оғриги” қасали билан вафот этганини, унинг жасади Ёрқентдаги ўзбеклар қабристонига қўйилганини ёзадилар.

Мазкур тўпламга, -деб ёзади, сўз боши муаллифлари шоирнинг қўл ёзма асарларидан

“Баёзлар”, “Тухфат ул - обидин”, “Аргумони Хислат”, “Баёзи Мухалла”, “Баёзи гулшани ашъор”, “Баёзи Дилкаш”, “Девони Кори” сингари Ёркентда сакланаётган кўлёзма ва тош босма баёзлардан шоирнинг асарларини териб олиб киритдик.

Уйгур ёзувида нашр этилган мазкур тўпلامга шоир Фуркатнинг 196 та газали, 17 та мухаммаси, 3 та маснавийси, 4 та мактуби, 1 та достони, 3 та мусаддаси, 1 та таржибанди, 1 та мустазоди, 1 та касидаси ва бу асарларнинг хар бирига алохида-алохида изохлаб берилган.

Лекин тўпладан шоирнинг Тошкентда ёзган “Виставка хусусида”, “Тошкент шахридаги виставка хусусида”, “Акт мажлиси хусусида”, “Тошкент шахрида бўлгон нагма базми хусусида”, “Рус аскарлари таърифида”, “Суворов хакида”, “Юнон мулкида бир афсона” каби катор маснавий ва касидалари ўрин олмаганлигини нашрга тайёрловчиларнинг “... кўлимиздаги манбаалардан фойдаландик”, жумласи изохлаб турибди.

Тўпلامга киритилган асарларни мархум устоз Холид Расул томонидан тузилган икки жилдлик Фуркат “Танлаган асарлари” билан таккослаганимизда анчагина газаллар жумладан – “Берди жахонларга сафо”, “Андалиби хуш наво”, “Бу замона жабрўсида вафо” сингари газаллар ўзбекча нашрда йўк”.

Хуллас, биз шоир Фуркат шеъриятининг мухлислари кардош уйгур наширларига чукур самимият билан миннатдорчилик билдирамиз. Ўйлаймизки Фуркат асарларининг янги нашрида, уйгурча нашрдаги биз учун янги хисобланган асарларни ҳам қўшиб мукамал асарлар тўпلامини яратадилар деган умидда қоламиз.

Шу ўринда хамшахарим шоир Фуркатнинг бу уйгурча (дурдона) тўпلامини хамда олти китобдан иборат уйгур фольклори материалларини келтириб берган дўстим ХХР Синьцзян пахтачилик институти директори, профессор, тадбиркор Чжу Вен Цзин (Ясин)га ўз самимий миннатдорчилигимни билдираман

ИЖОДКОРНИНГ ЭСТЕТИК ЭЪТИКОДИ (Й. Солижонов)

Бадий адабиётда ўз ўрни ва овозига эга санъаткорлардан хар бирининг яшаш хамда ижод килишдан кўзлаган асосий максоди бўлади. Ана шу максад ижодкорнинг шахсий хаётида хам, бадий асарларида хам яккол акс этади. Ижодкорнинг эстетик эътикоди деб аталувчи бу таълимот кадим Юнон, Шарк ва Гарб файласуфлари Аристотел, Фаробий, Гегель кабилар томонидан чукур ишланган. Санъаткорнинг эстетик карашлари шаклланиб, ривожланиб, унинг шахсий услубини белгиловчи мухим омилга

айланади. Кўп асрлик тарих ва бой меросга эга бўлган ўзбек адабиётида ҳам ўзининг мустахкам эстетик эътиқодини, шахсий “мен”ини намоён қила олган ижодкорлар талайгина.

Ана шундай санъаткорлардан бири “Авлиё десак, авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султони” бўлмиш Алишер Навоийдир. Инсон сифатида ҳам, ижодкор сифатида ҳам Навоийнинг феъл-атвори, табиати, кўнгли ниҳоятда нозик бўлганлигини замондошлари ва олимлар томонидан кўп бора таъкидланган. Ана шундай назокатли кўнгил сохиби газалларидан бирида:

Мени мен истаган ўз сухбатига аржуманд этмас,

Мени истар кишининг сухбатин кўнглим писанд этмас.

деб ёзадики, бу хитоб ўқувчига шоирнинг ўзини катта олиши, унча-мунча одамларни менсимаслиги бўлиб туйилиши табиий. Аслида эса бу Навоийнинг яшашдан кутган бош максadini англатади. Шоир бутун умри давомида яхшиларга интилиб яшади, ўзидан улугрок, билимдонрок инсонлар сухбатидан бахраманд бўлишга интилди. Ана шу эстетик максadига катъий амал қилган шоир буюклик чўккисига кўтарилди.

Ростгўйлик, катъийлик ва бўйсунмасликни ўз хаёти ва ижодининг бош шюрига айлантириб, унга умрининг охиригача амал қилган шоирлардан бири Фуркатдир.

Маълумки, Фуркат жуда ёшлигидан “Алишер Навоийнинг ўзбек тилидаги девонларини мутолаа қилиб, унинг рангин ижод гулдастасидан” кўп бахра олди. Тўккиз ёшида хазрат тушида аён бўлиб, ёш Зокиржоннинг “кўлига қалам ва коғоз” тутказиб, шеър ёзишга фотиха беради. Демак, Фуркат ўз ижодининг бадиий-эстетик тамойилларини белгилашда устози Навоийдан ўрнак олган.

Академик А.Каюмовнинг ёзишича, Фуркат ҳам гоётада “нозик табиатли, покиза вужуд, камтарин, ҳеч кимга зарари тегмайдиган, хамиша кишиларга гамхўр ва меҳрибон” киши бўлган (кўрсатилган манбаа. 181-бет). Ана шу фазилатларига кўра бошқаларнинг озгина ноҳўя ҳаракати, сал аччиқ муомаласи, айниқса бўлмағур игво, тухмат, миш-мишлар кўнглига огир ботган. Ранжиган дил изхорини ошқора айтган, ракибларини ўз вақтида мулзам қилган. Шу доисдан у 14-16 ёшларидан бошлаб ҳеч қаерга сигмай қолган. Гоҳ Эски Маргилон, гоҳ Янги Маргилон, Кўкон, Хўжанд шаҳарларида яшади. Кейин Тошкентга келди. Икки йилдан сўнг бу ердан ҳам бадарга қилиниб, чет элга чиқиб кетди. Шоир Фуркатнинг бундай сарсон-саргардонлиги, ўз юртига сигмай қолишининг сабабларини унинг характеридаги бўйсунмаслик, исёнкорлик, ростгўйлик, катъиятлилиқ, ўз Ватани ва халқи тақдири ҳамда дарди хақида астойдил қайгурганлигидан излаш ўринлидир. Шахсий хаётидаги принципиал қарашлар шоирнинг ижодий эстетик эътиқодига айланди. Бу жихатдан Фуркатнинг “Биз истиғно эли қичқирмаган маъвога бормасмиз” мисраси билан бошланувчи газали ибратлидир.

Ушбу газалда шоир Фуркатнинг худди устози Навоий сингари кўнгил нозиклиги, табиатидаги бўйсунмаслик, исёнкорлик белгилари, ор-номус ва одамийлик кадрини ҳамма нарсадан баланд тутиш, ҳуллас, шахс ва шоир сифатида хаётда яшаш ҳамда ижод қилишдан асосий максadi очик-ойдин ифодаланган. Шу билан бирга, шоир бу “газалида ўзи мансуб бўлган адабий доирадаги ижодкорларнинг рухий ва маънавий дунёсини (ҳам) тасвирлаган. Бу мўътабар зотларнинг интилишлари хамиша бегараз ва пок, олийжаноб ва юксак эди. Шунинг учун ҳам тамаъ ва гараз улар учун бутунлай ёт” бўлган.

7 байт (14 мисра)дан иборат бу газал сиртдан қараганда шахснинг манманлиги, қибру

хавоси, ўзгаларни менсимаслик кайфиятини ифодалаётгандек таассурот тугдиради. Аммо газалнинг мазмун-мохиятига чуқуррок кириб борилса, бутунлай бошқача манзара хосил бўлади. Чунки газалнинг бирон сатрида ҳам “мен” деган ибора учрамайди. Шоир лирик кахрамон “биз” деб кўпчилик номидан фикр юритади. Кўплик маъносини англатувчи “биз” олмошини “эл” сўзи янада бойитади. “Биз – истигно эли”, “Биз эллар - фақр элимиз” иборалари уларнинг уюшган, маълум мақсад сари интилувчи жамоа эканлигига ишора қилади. Газал тахлилига киришишдан аввал унинг тўлиқ матнини келтирайлик:

Биз, истигно эли, кичкирмаган маъвога бормасмиз,
Агарчандиким, хирман айласа, дунёга бормасмиз.

Агар лабташна колсак филмасал сахрои оламда,
Малолат зохир этса мавж уран дарёга бормасмиз.

Умид этганимиз аксар саодат бўтан Хақдин,
Агарчи мис эрурмиз, киймати тиллога бормасмиз.

Хамиша лоф урармиз халк аро Фаргона мулкида,
Багоят табъимиз озода деб, хар жога бормасмиз.

Хаво лойига ботган моуманлик дўсти худбинким,
Ўшандоғ кам зарофат маскани аъдога бормасмиз.

Биз эллар – фақр элимиз, парча нонга сабр айлармиз,
Гараз дунё учун Искандару Дорога бормасмиз.

Эмасдур онча асбоби жахонга фикримиз, Фуркат,
Вале кетгунча жуз андишаи фардога бормасмиз.

Газални тушуниш, хис қилиш учун аввало, “Истигно эли” кимлиги ва қандайлигини билиб олиш шарт. “Истигно – а. 1. Бошқаларга мухтож бўлмаслик, эҳтиёжсизлик; 2. Гўзал қилик билан тортиниш, ноз қилиш; 3. Тасаввуфда багишловнинг тўртинчи водийси (А.Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонини эсланг – Й.С.), унда Оллох ишки ва мушоҳадаси одамдаги бошқа ҳамма сезгиларни ўзига олади”. Бизнинг тахлилимизга ушбу изоҳларнинг биринчи ва учинчи маънолари мос келади. Бу “истигно эли” Оллохдан ўзга зотга мухтож эмас, ҳеч қимга бўйин эгмайди, чакирмаган жойга бормайди, мол-дунёга беписанд қарайди. Гарчи ўзлари фақир яшаса ҳам “Гараз дунё учун Искандару Доро”нинг хузурига бош эгиб боришни ор деб билади. Дарвоқе, фақирлик деганда кашшок, камбагал кишини тушунмаслик керак. Тасаввуфда фақирлик, гариблик комилликка эришишнинг маълум босқичлари саналади. Фақирлар Оллохнинг ўз қучи билан топган лукмасига шуқур қилиб яшашга одатланган бандалардир. Уларнинг бойлиги сабр, нафсни тийиш, ўзгаларга мурувват ва футувватдир. Фуркат назарда тутган “истигно эли”нинг бу фазилатлари газалнинг 1, 2, 5, 6-байтларида аниқ кўзга ташланади.

Фуркатнинг ўзи ҳам шахс сифатида “истигно эли”нинг бир вакили эди. У бутун ҳаёти

давомида ҳеч кимга эҳтиёжманд бўлмади, моддий жихатдан кашшок яшаса-да, маънавий бойликка интилни. У ҳеч қачон оғзидан сўзини, кўлидан қаламини, қалбидан эрк туйғусини бировга олдириб қўймади. Шу боисдан шоир норасолар орасидан жой топа олмади, аммо ростгўйлиги, эътиқодининг қатъийлиги билан адабиётда мангу яшаб қолди.

ТУТАШ □ ТАҚДИР □ ТАРАННУМИ (Қамолитдин Марасулов)

Ўзбек мумтоз адабиёти ўзининг жаҳонга нанояндалари билан ҳам маш ҳур. Шундай дунё кезиб қалам тебратганлар орасида икки йирик ижодқор Бобораҳим Машраб ҳамда Зоқиржон Холмуҳаммад ўгли Фуркат алоҳида ажралиб туради. Гарчи булар яшаган даврни бир ярим асрдан зиёд вақт ажратиб турса-да, биз уларнинг кечинмаларида, дунёқарашида уйғунлик борлигини кўришимиз мумкин. Фикримизнинг далили ўлароқ Раҳимбобо Машрабнинг машҳур “Қавлама” радиқли газалига Фуркат томонидан боғланган таҳмисни олайлик. Машраб газали қуйидаги матлаъ билан бошланади:

Эй сабо, гамзодадурман, бистаримни қавлама,

Чун шафак олудаман, хокистаримни қавлама!

Газали 9 байтдан иборат. Газал тўлалигича ишки илоҳийга бағишланган. Шоир ушбу газалида дарддиллар, ҳақ ишкида ёнганлар ҳусусида тўхталади. Изтиробдан кўзлари тўла ёш эканлигини, дардсиз қасларнинг уйи вайронлар, заифлар холидан боҳабарлигини таъқидлаб ўтади:

Хонавайронлар билур афтодаларнинг холини

Эйки, маҳрам бўлмасанг, қашма таримни қавлама.

Машраб дард соҳибидир. Бир умр юрагида Оллоҳга бўлган ишки ловуллаб турган зот-Раҳимбобо дардсизларга, ишқсизларга “менинг қийналишим сабабларини, менинг ташвишларимни суриштирманглар!” демокчи бўлади:

То қишига дард теғмай, бўлмади бағри қабоб

Дилда дардинг бўлмаса, дарди саримни қавлама.

Ўзининг гамгин, гам ютган (ер ишки, гами) инсонлигини таъқид этади.

Машраб билан Фуркат ўртасида қандай ўхшашлик, боғлиқлик мавжуд деган табиий савол тугилади. Биз ўзимиз таққик этган баъзи мулоҳазаларни қелтириб ўтайлик:

1. Ҳар иккиси ҳам ҳунарманд оиласида таваллуд топган.
2. Икки шоир ҳам бир вақтда – 7 ёшида таълим олишни бошлаган.
3. Фуркат ҳам Машраб ҳам зуллисонайн ижодқор бўлишган. Ҳар икки ижодқор хофиз Шерозий газалла рига юксак ихлос билан қараган.
4. Фуркат лирик ижоди намуналарининг асосий қисми газаллар сўнг муҳаммаслар бўлса, Машраб шеъриятида ҳам салмоқли қисм газаллар ва муҳаммасларга тўғри қелади.
5. Машрабнинг адабий мероси бизгача тўла етиб қелмаган. Фуркатнинг ҳам қўпгина ёзганлари: ўзи қайд этган рисола, манзума ва таржималар бизгача етиб қелмаган ёки ҳанузгача топилмаган. Фуркат илк бор шеърларини тўплаб мажмуа қилган эди. Бироқ у ҳам ҳануз номаълумлигича қолмоқда.

6. Хар икки шоир шеърлари улар тириклик чогида, ундан кейин ҳам, машхур хофизлар томонидан кўшиқ килиб куйланиб, кенг халқ оmmasига етказилган, етказилмоқда.

7. Яна бир ўхшаш жихати иккала ижодкор ҳам жахонгашта бўлганлар. Машраб умрининг деярли 40 йилини сайру-саёхатга бахшида килди. Ундан деярли икки аср кейин яшаган Фуркат у каби дунё кезди. Рахимбобо Машрабнинг қадами етган хар бир гўшани: Самарканд, Бухоро, Саудия Арабистони, Хиндистон, Шаркий Туркистон каби жойларни саёхат килиб чиқди. Шох Машраб хаётида алохида ўрин тутувчи Кашкар, Хўжанд, Ёркент ҳам Фуркат назаридан четда колмади. Таъкидлаш жоизки, Фуркат ҳам Машрабдек киндик кони тўкилган заминда эмас, ўзга юртларда оламдан кўз юмди. Машраб ижодининг Фуркатга таъсири кучли бўлган. Айникса, “Кавлама” радифли газал Фуркатнинг диққатини тортган. Икки шоир калби бир-бирига якин эди. Окибатда, Зокиржон Холмухаммад ўгли юкоридаги газалга тахмис боғлади: машраб газали тўқкиз байтдан иборат, лекин мухаммасда етти банд бор. Сабаби, Фуркат икки байтни ташлаб ўтади (балки, шоир Фуркат кўлидаги “Кавлама” радифли газал етти байтдан иборат бўлгандир). Хозир ўша “четлаб ўтилган” байтларни келтирамиз:

1. Хажр тошидин зорру офат бошига етган ўзум,

Киштийи мотамдадурман, лангаримни кавлама.

2. Етти дўзах ўртанур афтодаларнинг охидин,

Оташи хажрида куйган мижмаримни кавлама.

Фуркат Машраб кўнглидаги, дард ва изтиробни жуда яхши тушунган дейиш мумкин.

Йўкса, “Эй сабо, гамзодадурман бистаримни кавлама”, деган шох Машрабга “Ошиқи дилдодадурман дилбаримни кавлама” – дея жавоб ёзмаган бўларди.

Шеър курилишида шундай холатларни кўрамиз:

1. Мухаммаснинг биринчи мисраси тўртинчи мисрага, яъни Машраб газали байтларининг 1-мисраси Фуркат ёзган 1-каторга мос келади:

Гамдин озода билур озодаларнинг холини (Фуркат).

Хонавайронлар билур афтодаларнинг холини (Машраб).

Ишк савдоси тушиб бошимга, ахволим хароб, (Фуркат).

То кишига дард тегмай, бўлмади багри кабоб (Машраб).

2. Баъзи бандларда эса тафовутлар кўзга ташланади. Масалан:

Фуркат: Неча кунлар хамдам ўзга вахшию тайр айладим,

Машраб: Ломаконни шахрини бир ху била сайр айладим.

Фуркат: Гах ўзимни сувга урдум, гох ўтга дам бадам,

Машраб: Бахри рахматга кириб килдим вужудимни адам.

Хуллас, халкимизнинг хар икки атокли сиймоси ижодидаги уйгун жихатлар, анъана ва ўзига хослик масалалари тадқиқотчилар учун мухим материаллар бериши табиий.

МАКТАБДА ФУРКАТ ИЖОДИНИ ЎРГАНИШ (Козокбой Йўлдошев, Валижон Кодиров)

Адабий таълимда Фуркат ижоди доимий равишда ўрганиб келинган. Шўро даврида ҳам адиб асарлари дарсликлардан мухим жой олган эди. У давр адабиётшунослигидаги

чекланган жихатлар шоир ижодини ўрганишда ҳам айнан акс этган эди. Ижтимоий воқелик, тузум талабига кўра шоирнинг дастурга киритилган асарлари асосан ижтимоий ва мафкуравий нуктаи назардан талкин қилинган. Мустақилликдан кейинги даврда Фуркат ижоди кенгрок кўлам ва ўзгача нигоҳ билан ўрганила бошлади. Олдинги учта дастурга кўра адиб каламига мансуб битиклар умумтаълим мактабларининг 6-, 8- ва 10-синфларида ўрганилди. Энди бу асарларни ўқитишда дидактик ва эстетик ёндашув етакчилик қилмоқда. Шунингдек, улар бағрида жо бўлган ирфоний мазмунга ҳам эътибор қаратилмоқда. Охириги қабул қилинган дастурда кўра Фуркат ижоди 9-синфда ўрганилиши белгиланган. Биз бу мақолада сўнги дастурга кўра дарсликка киритилган шоир лирикаси намуналарини ўрганиш юзасидан мулохазаларимизни баён этамиз. Фуркат умрбаёнига оид маълумотлар дарсликда етарлича берилган. Ўқитувчи мазкур биографик далилларни кенгрок шарҳлаб, кўшимча изоҳлар билан баён этиб бериши керак. Ушбу соатда фақат хаёт йўли, бошдан кечирганлари сўзлаб берилмайди, балки адабий мероси ҳамда ижод оламига ҳам умумий назар ташланади. Бу борада яна дарсликдаги материаллар муаллимга ёрдамга келади. Бизнингча, биринчи соатни куйидагича режа асосида ўтказиш маъқул бўлади:

1. Фуркатнинг хаёт йўли: тахсил олиши, меҳнат фаолияти, саёхатлари, оилавий хаёти ва турмуш тарзи, чет элдаги хаёти.
2. Фуркатнинг публицистик фаолияти: “Туркистон вилоятининг газети” билан алоқаси, мақолалари.
3. Адибнинг илмий асарлари.
4. Фуркатнинг таржимонлик фаолияти.
5. Шоирнинг бадиий оламига экскурсия.

Дарсликда шоирнинг маърифатпарварлик йўналишидаги ижоди тўғрисида умумий фикрлар айтилиб, шеърлари санаб ўтилган, лекин улар хақида тавсифий таҳлил берилмади. Ўқитувчи дарсликка кўшимча маълумот сифатида шу руҳдаги шеърлардан намуналар келтириши, айримларини шарҳлаб ўтиши лозим бўлади. Маърифатпарварлик шеърларнинг барчаси маснавий йўлида ёзилган бўлиб, уларда маорифни ислох қилиш, илмга даъват, фан ва маданият янгиликларини тарғиб этиш гоёлари сурилганлигига тарбияланувчилар диққати тортилади. Машгулот сўнгида дарсликдаги савол ва топшириқлар ҳамда ўқитувчининг ўзи тузган кўшимча саволлари асосида суҳбат ўтказиш мумкин.

Дарсликда берилишига кўра таҳлилга тортилиши керак бўлган Фуркатнинг „Фасли навбахор ўлди, кетибон зимистонлар“ га–зали табиат лирикасининг намунаси. Унда кўклам ке–лиши билан табиатда рўй бераётган гўзал ўзгаришларни гоё синчиклаб қузатган шоирнинг калб кечинмалари акс этган.

Фасли навбахор ўлди кетибон зимистонлар,
Дўстлар, ганиматдур, сайр этинг гулистонлар.

Ўқувчилар диққати бу шеърда ҳам худди Муқимийнинг „Навбахор“ газалидаги сингари йилнинг энг дилбар фаслидаги гўзал–ликдан дўст–ларни баҳраманд қилиш истаги ифодаланганлигига қаратилади. Мумтоз адабиётда узок интиқ кутиб, орзуга етган дамлардан олдинги интизорлик даврини қоронгулик сифатида тасвирлаш анъана эканлигини айтиб, талабалардан ўтилган мавзулар бўйича мазкур фикрга мисоллар (мисралар ёки байтлар) эслашни сўраш ўринли бўлади. Навоий Фарходнинг тугилишини “Шабистонда тугди бир янги ой” деб тасвирлайди. Мисрада “шабистон” сўзи хоконнинг ўгил кўргунча бўлган даврдаги фарзандсизлик хасратида ўтказган йилларни

ифодалайди. Огахий бахор келгунга кадар хукм сурган азобли киш кунларини сояга менгзайди: “Кўтарди ер юзидин соя наврўз”. Шунинг учун ҳам Фуркат ўткинчи умрни гўзаллик кўйнида эзгулик билан ўтказишни истайди. Чунки бахоргина эмас, умр ҳам ўткинчи — „ганимат“. Матлаъдан сўнг шоир ўзини мувозанатдан чиқарган, хаяжонга солган кўклам манзарасини чизишга тутинади. Кўз олдингизда дилбар бахор тонгининг латиф манзараси намоён бўлади: субхий шабнамлардан кўм-кўк майсаларнинг яшнаб туриши, бахор булутини онда-сонда ташлаб турган томчилар ва Яратганнинг санъатига лолу койил ошуфта кўнгил... Ўзбек тилининг ифода имкониятларидан махорат билан фойдаланган шоир ўқувчига ахборот бериб қолмай, унда кучли хис-туйғу уйғотишга эришганлигини болаларга туйдириш лозим:

Субхидам тушиб шабнам, бўлди сабзалар хуррам,
Гул уза томиб кам-кам, ёгди абри найсонлар.

Фуркат кўклам манзарасини ўз холича тасвирламайди, уни жонлантиради. У атрофдаги хар бир унсурни – масалан, настарин, ёсуман ва наргис гулларини дилга яқин кишига муносабати нуктайи назаридан тасвирлайди. Уларда „ёронлар“, яъни ёр-жўраларга интизорлик, интиклик кўради. Киши кўзини кувон-тираётган бахорий кўкатлар шунчаки гўзал эмас, балки яқинларни кутиб олишга хозирлик кўраётганлиги сабаб гўзалдир: Настарин ювиб юзни, ёсуман тузиб ўзни,
Наргис очибон кўзни интизори ёронлар.

Кўкламнинг энг сара чечаклари сара одамлар — ёронларни кутиб олишга хозирлик кўришади. Фуркат табиатни тинимсиз ҳаракатда кўрсатади. Кўклам манзараси динамикасини жонли тасвирлайди:

Бир сахар эдим уйғок: ўт туташди оламга,
Тоглар чекибон ларза, титради биёбонлар.

Бу сатрлар ўз холича ўқувчи тасаввур ва ҳаёлотига таъсир кўрсатади, туйғуларини безовта қилади. Ўқитувчи ўртага шундай савол ташлаши мумкин: Байтда тасвирланган сахар чогида нима рўй берди? Сиз уни қандай тушунасиз ва тушунтирасиз? қабилда савол ташлаш мумкин. Ўқувчи нима бўлиши мумкинлиги ҳақида ўйга толади. Қимдир кўклам сахарда момақалдирок гулдирагандир деса, бошқа ўқувчи чакмок чакқандир ёки учинчи бири ёмгирдан сўнг чараклаб куёш чикқандирки, олам ўтга бурқангандай бўлгандир тарзида тушунар. Хуллас, хар бир ўқувчи ўз тасаввуридан келиб чиқиб, бу мисраларни ўзгача шарҳлаши мумкин ва ўз фикрини далиллаш олар экан, уларнинг хар бири ҳақ.

Шеърнинг бешинчи байтида қўлланган таклидий сўзлар газал мусикийлигини оширган, олдинги мисраларни кучайтиришга, янги тафсилотлар билан мустаҳкамлашга хизмат қилган. Унда жонли нарсалар холати тилга олинади. Фуркатдан олдин ўрганилган сиймо – Огахийнинг ишқий газалларида бўлган қаби саккиз байтли мазкур шеърда ҳам олтинчи байтдан газалга ижтимоий маъно кириб келади. Тўғри, бу шунчаки анъанавий рамзлар орқали ифодаланган, лекин йил бошидан ўқувчиларнинг мумтоз матнлар тағмаъносини англаш малакалари шаклланганлигини унутмаслик керак:

Булбул ўқугоч йиглаб, субхидам ҳазон фаслин,
Гунча қон ютуб, юз чок этти гул гирибонлар.

Байтда гунчанинг гул бўлиб очилиши жараёнини хусни таълил санъати воситасида ўзига хос тарзда тасвирланганлигига ўқувчилар диққат қилиши лозим. Кўкламнинг шундоқ фарахли эртасида булбул ҳазон фаслини эслаб нола қилгач, у қўнган гулнинг гунчаси

хам кон ютиб, ёкасини юз жойидан йиртиб юборади. Ёкаси йиртилган гунча ёзилиб кетади, яъни очилади. Нима учун булбул субхидамда хазон фаслини эслайди? Бунинг сабаби еттинчи байтда очилади. Чунки дунёдан вафо ахли кечганлар. Халкимиздаги азадорларнинг кўк кийиш удумидан шоир бу байтда унумли фойдаланган. Газалнинг мактаъсида шоирнинг вафо ахлининг нохак ранжитилишига, кадр топмаганлигига куюнчак муносабати акс этади:

Куймасун бу савдодан не учун димогимким,
Ранжу гуссада доно, кечса шод нодонлар.

Албатта, адолатпарвар шоир доноларнинг гусса чекиб, нодонларнинг шод яшашидан озорланади ва буни мураккаб рамзлар воситасида жозибали ифодалайди. Шоир ўз даври учун гоят долзарб бўлган адолат ва маърифат муаммоларини факат фаслнинг гўзаллигини куйлашга багишлангандай туюлувчи шеърнинг замирига усталик билан сингдириб юбо-ради.

“Ул каро кўз кўзларига сурма бежо тортадур” газалининг олдинги шеър билан умумий жихатлари кўп. Хар иккаласи хам мумтоз адабиётимизнинг энг сара асарларидан саналади. Хажм жихатидан катта – кўп байтли (бири саккиз, иккинчиси ўн байт) бу шеърлар лирик кахрамоннинг тасвир объектига (бахор ва маъшукага) идеал ёндашуви билан бошланади.

Ул каро кўз кўзларига сурма бежо тортадур,
Балки андин дахр эли ортукча гавго тортадур.

Шоир мактаъда тажнис ва хусни таълил бадиий тасвир воситаларидан мохирона фойдаланади. Биринчи мисрадаги “тортадур” сўзи “кўймоқ” маъносини берса, иккинчи катордаги „тортадур“ сўзи „кўтаради“ маъносида келган. Бу – тажнис. Дахр эли – дунёдаги одамлар орасидаги келишмовчилик, давлатлараро низо ва урушлар, умуман барча гавголар, шоир изоҳича, шу каро кўз туфайли, уни таллашиб юз бермоқда. Кейинги байтда кисм бутун оркали идрок этилганлиги учун ифоданинг аниклигига эришилади:

Кошлари остида гўё икки фаттон кўзлари,
Икки хинду баччадурким, ёндашиб ё тортадур.

Ёрнинг камон кошлари остидаги фитнакор кўзлари гўё ёй отаётган икки нафар хинду боласига ўхшайди. Ўқитувчи шу ўринда Нима учун ёр кўзлари хинду боласига ўхшатишган? Нега улар “ёндашиб” деб тасвирланаётибди? Улар тортаётган ёй нима? Ўқлари-чи? каби йўналтирувчи саволлар бериб, тахлилни жонли ва мукамал бўлишига эришиши мумкин. Ўқувчилар маъшуканинг кўзлари коп-коралигидан улар хинду болаларга, кўзнинг жойлашиш шаклига кўра ёндашиб ётишга ўхшатилаётганлигини, уларнинг ёйи ёрнинг қоши, ўқлари эса гамзали бокишлари эканлигини болалар кийналмай изоҳлай оладилар.

Телбаланмиш зулфини савдосидин девоналар,
Кайга борса ўлтуруб ерга чалипо тортадур.

Ўқувчилар диккати ушбу байтда шоирнинг гўзаллик тасвирида ман-тикий изчилликка амал қилишига қаратилади. У ёр вужудининг хар бир муча (аъзо)сига хар жихатдан мос келадиган вазифа юклайди. Шу сабаб, унинг зулфи хақида гапирар экан, ошиқларнинг телба-ланиб, дуч келган жойга бут расмини чизишларини тасвир-лайди. Яъни ёрнинг зулфидан ошиқлар шу даражада эс-хушларини йўкотадиларки, телбаниш холатига тушадилар. Кайд этилган сабаб ва оқибат муносабати мантикли хамда марокли: ёр зулфи – пари-шон, яъни тартибсиз. Тар-тибсизлик эса телбаликнинг илк бел-гиларидан бири. Газал-нинг тўртинчи байти тасвир мураккаблиги жихатидан

ажралиб туради:

Жон ила кўнгил талошур, эй санам, дарду гаминг,

Бирни сол кўнглумгаким, жон бирни танхо тортадур.

Ўқитувчи бу байтнинг тахлилида ўқувчиларга ёрдамга келиши керак. Аксарият холларда уларнинг ўзи бу мисраларни шархлашга кийнашлилари тажрибаларда кўрилди. Сўздаги маъно нозикликларига эътибор кил-инмаса, байтнинг маъносини англамаслиги, шоирнинг санъат-корлиги сез-май қолиши мумкинлигини тушунтириш лозим.

Машрабнинг “Ўртар” газалидаги “Гамим бошка, алам бошка, юрагимни фиғон ўртар” мисраси мисолида “гам” ва “алам” сўзларидаги маъно нозикликлар тўғрисида тўхталган эдик. Шунини эслатган холда бу ўринда “дард” сўзи мухаб-бат маъносида келганини хисобга олиш лозим. Шунда жон билан кўнгулнинг ишк билан гамдан кай бирини танлашни билмай талашаётгани тушунарли бўлади. Ошиқ маъшукадан талашилаётган икки нарсадан биттасини кўнглига солишини сўрайди. Ўшанда жон бошка биттасини кўтара олиши мумкин. Кейинги байтлар тахлили шу тахлит давом этади.

Бу газалда ҳам мактаъдан олдинги икки байтда шоир ижтимоий ва фалсафий мушоадалар билан чекиниш килади. Фуркат уйғок виждонли кишилар каби чархнинг адолатсиз бир одати (шеваси)дан доғда: айшни нодон суради, кулфатни донолар тортади. Унинг олдинги газалдаги “Ранжу гуссада доно, кечса шод нодонлар” мисраси билан яқинлигини болалар ўқитувчининг саволи орқали топа оладилар. Газалнинг тўққизинчи байтида Фуркат инсоннинг моддий ва рухий жихатидаги бир боғлиқликдан жуда ўринли фойда-ланади, яъни одам танасида саффо кўпайса, унда жиннилик-ка майл кучайганидек, бойликка ўқлик инсон кўнглини қора қилишини таъкидлайди. Шоир инсонни бойлик эмас, ишк улуг-лайди деб билади. Шу боис, газал мактаъсида мухаббат азоб-ларини енгилтак қимсалар тортолмаслигини очик айтади:

Булхаваслар тарта олмас нозанинлар нозини,

Фуркатийдек бекасу шўрида, расво тартадур.

“Булхаваслар” ишқни хавас, айш воситаси деб билувчи енгилтаклардир. Шу ўринда талабаларга “Мукаддам ўрганилган асарлардаги “булхавас” образларни эсланг”, “Қайси тимсолларни “Фуркатийдек бекасу шўрида, расво торган”лар сирасига киритиш мумкин?” каби топширик, саволлар бериш мумкин.

Шеърятда инсон портретини сўз билан чизиб, гўзал санъат асари яратиш мумкинлиги шоирнинг „ Сурмадин кўзлар қаро, кўллар хинодин лоларанг“ сатри билан бошланган шеъри воситасида ўқувчиларга кўрсатилади. Фуркатнинг бу машхур газали устоз озар шоири Муҳаммад Фузулийга иқтибос сифатида яратилган. Хатто шеърнинг биринчи мисраси тўлиғича Фузулийга тегишли бўлиб, Фуркат уни ривожлантириб, янги бадий мазмун юклаган. Адабиёт муаллими ўзга шоирнинг мисрасига таянган холда тасвир кудрати, ифода таъсир-чанлиги, чизгиларнинг нозиклиги жихатидан олдингидан баландроқ бадий натижага эришмоқ учун улкан талант эгаси бўлиш кераклигини алоҳида ургу билан таъкидлаши лозим. Фуркат шундай истеъдод соҳиби бўлгани учун ҳам ёрнинг шеърий суратини яратар экан, ҳар бир чизгига муайян бадий вазифа юклаган. Шунинг учун ҳам маъшука тасвири деворга илиб кўйилган сурат эмас, балки ўқувчининг кўнглидан жой олган ҳаракатдаги суратдир:

Сурмадин кўзлар қаро, кўллар хинодин лоларанг,

Гозадин юзларда тобу, ўсмадин кошлар таранг.

Дастлабки сатрларда маъшуканинг гўзаллиги ташқи омиллар тўғрисида юзага келганлиги тасвирланади. Кўзнинг қоралигига сурма, кўлнинг лоларанглигига хина, юзнинг

гўзаллигига элик, кошнинг таранглигига ўсма сабаб. Мумтоз адабиётда кош доим камонга ўхшатилади. Кошнинг таранг–лиги камоннинг таранглиги демакдир. Яъни маъшуканинг эгма коши ошикка каратилган таранг камондир. Унинг кейинги мисралардаги огир кисмати ана шу холатнинг натижасидир. Кейинги байтлардаги келинчакнинг кийиниши, миллий ороланиш ашёлари, такинчок, безаклар, гўзалнинг ўзини тутиши, киликлари, ошик билан муносабатлари, уларни беришда шоир кўллаган бадий тасвир воситалари бир-бир шархланиши ҳамда изохланиши лозим. Савол ва топшириқлар мохиятан миллий кадриятларга хурмат, миллий ўзликни англаш ва булардан гурурланиш туйгуларини тарбиялашга каратилган.

Дарсликда Фуркат умрининг маълум бир палласида тасаввуф йўлига мойиллик билдириб, ўткинчи дунё гавголарида кўнгилни фориғ тутиб яшашга интилгани тўғрисида маълумот айтилиб, “Бормасмиз” радифли газалида шоир шахсияти, унинг умрбаёнига дахлдор мазкур жихатлар янада яққолроқ кўзга ташланиши таъкидланган эди. Шеърда комиллик йўлига кирган ориф шахс хаётий карашлари баён этилгандек бўлади. Газалнинг кахрамони – ўз кадрили биладиган, инсонлик гурурини бойлик ва манфаатдан устун кўя оладиган шахс:

Биз истигно эли кичкирмаган маъвога бормасмиз,

Агар чандеки хирман айласа, дунёга бормасмиз.

Шу шеър бахонасида ўқувчиларга тасаввуфий истилохларни таништириш давом эттирилади. Истигно – бу эҳтиёжсизлик. Худодан бошка ҳеч кимга ва ҳеч нарсага мухтож бўлмай яшашни уддалайдиган одамлар истигно элидир. Айтилмаган жойга бормаслик, хирмон килиб уюб кўйса–лар-да, бойликка интилмаслик лирик кахрамоннинг кўлидан келади. Шоирнинг асосий шиори – малоллик келтирмай яшаш. У нафакат жамиятнинг, балки табиатнинг малолатига ҳам сабабчи бўлишни истамайди:

Агар лабташна колсак, филмасал, сахройи оламда,

Малолат зохир этса, мавж уран дарёга бормасмиз.

Газалнинг кейинги байтларида лирик кахрамон яхшилик–ни факат Аллохдан кутишини, фойда учун дуч келган одамни кига боравер-маслигини, айникса, димоғдор, кибрли, кўнгил маърифатидан йирок кимсаларга яқинлашмаслигини билдиради. Тўртинчи байт тахлилда нафакат ўқувчилар, балки ўқитувчиларнинг ўзлари ҳам тахлилда иккиланиб колганликларига тажрибалар давомида гувоҳ бўлдик. Гап шундаки, “лоф урмоқ” бирикмаси хозирги кунда асосан “ёлгон сўзламоқ”, “ёлгон даъво килмоқ” маъносида кўлланади. Агар шу маънода тушунилса, “Биз Фаргона юртида ўзимизни авлиёсифат кўрсатиб, ёлгон гапирармиз, шу лоф билан таъзимиз нозик деб, хар жойга ҳам боравермаймиз” деган газал матнига мутлако тўғри келмайдиган маъно чиқади. “Лоф урмоқ” бўрттириб гапириш, кайта-кайта таъкидлашни ҳам англатади. Шу маъноларни билгачгина, байт мазмунини тўғри чақиш мумкин бўлади.

Газалнинг олтинчи байтида сўфиёна рух яққол намоён бўлиб, шоир кўзда тутаётган кишилар факр элидан экан–лигини алоҳида таъкидлайди. Маълумки, тасаввуфда комил–ликка эришиш учун босиб ўтилиши зарур боскичлар каторида „истигно“, „факр“ ҳам бор. Лирик кахрамон ана шу боскичдан ўтиш истагида бўлганлар номидан бойлик учун жахонгирлар олдига ҳам бормасликларини сўзлайди:

Биз эллар — факр элимиз, парча нонга сабр айлармиз,

Гараз дунё учун Искандару Дорога бормасмиз.

Шоир — эътиқодида собит. У бу ёлгон дунёдан кетгунча ҳам карашларини

ўзгартирмоқчи эмас. Шу тарика шеърда ўз кадрили билган, эзгуликка интилган,

хакикатга астойдил етмокчи бўлган солиқ туйғулари самимий ифода этилган:

Эмасдур онча асбоби жахонга фикримиз, Фуркат,
Вале кетгунча жуз андишайи фардога бормасмиз.

“Асбоби жахон” инсонни дунёга боғлаб турадиган нафсоний истак ашёларидир. Фикри асбоби дунё бўлмаган кишининг мақсади ва интилишлари Яратганнинг висоли бўлади. Бу маслакда яшовчилар харгиз “жуз андишайи фардога бормас”лар. Шу тарика газалда кўнгил маърифатига эга шахслар холати жуда таъ-сирли акс эттирилган. Шоирнинг “Манам шўрида булбул” мухаммаси дарсликда қисман тахлил қилинди. Ўқитувчи хар бир банддаги шоир гариблиги сабаби ҳамда рухиятидаги махзунлик холатининг шархланишига эришмоғи керак. Матн билан танишилгач, ўқувчилардан ўзлари англаганлари даражасида шеърдаги гариблик, гурбат маъноларини изохлашлари, фикрларини матн асосида далиллашлари талаб қилинади. Изохлар турлича бўлиши мумкин: ёр (маъшука) хажри (“Бўлубман ошики шўридаи бир нозанин дилбар”); ўз яқинларидан айрилиқ (“Киши холимни билмас меҳрибонидин адошгонман”); дўстлар соғинчи (“дўстонидин адашгонман”); ватанидан жудолик (“Ватансиз бенаводурмен, маконидин адашгонман”, “Ваё бир мурғи вахший ошиёнидин адашгонман”); маънавий устоз – тарикатдаги пири қомилдан узоклашиш (“бир соҳиб қаромат остонидин адашгонман”); илохий макондан, Яратган васлидан мосиво бўлиш (“Фано қуйида қимқи муътақифдур”, “Замон аҳли бу боисдин таҳаллус Фурқатий дерлар, Неча йилдур бир ошуби замонидин адашгонман”).

Мазмунни шархлашга берилиб кетиб, шеърнинг бадииятини назардан соқит қилишлик тўғри эмас. Муҳаммасдаги ҳасби хол учун қўлланган ташбеҳлар, хар бир банддаги сўзларнинг таносубий боғланиши, муболага учун ишлатилган қиёслар устида ишланиши лозим.

Фурқатнинг “Сайдинг кўябер сайёд, сайёра экан мендек” мусаддаси адабиётшуносликда эрк ва хуррият кўшиги деб таърифланади. Шеърда учта образ: лирик қахрамон, сайд – ов (оҳу) ҳамда сайёд образлари иштирок этган. Мусаддас бошдан оёқ лирик қахрамоннинг овчи тузоғига тушган оҳуга ҳамдардлик туйғуси билан тўлиб-тошган. Лирик қахрамон тузоққа тушган оҳунинг холини хилма-хил ташбеҳлар ва муқоясалар билан тасвир этгач, овчига хитоб қилиб, уни банддан озод қилишни сўрайди. Лекин унинг ижтимоий мазмун юкланган тағмаъноси ҳам йўқ эмаслиги тарбияланувчиларга англатилиши ўринли бўлади. Хар қандай қуюнчак миллат зиёлисининг юрағига ҳасрат доғини солган Туркистон юртининг қўлдан кетиб, эл ва юрт овдай бўлиб истило асрининг сайёди қўлига тушиши унга янги ижтимоий мазмун бағишлайди, яъни сайд – бу она Туркистон, сайёд – гаддор мустамлақачилар. Айрим мутахассислар эса ушбу мусаддаснинг юзага қелишида шеърда номи зикр этилган Саъдулла хофизнинг ёмонлар томонидан фожиали ўлдирилишини ҳам бир сабаб қилиб қўрсатадилар. Бу шеър воситасида ўқувчида ўзгалар қайғусини англаш, ҳамдардлик ҳисси чуқурлаштирилади, Ватан тақдирига масъуллик туйғуси қамол топтирилади.

ФУРКАТ ХАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИНИНГ ГЕОГРАФИК КИРРАЛАРИ (М. Мўйдинов)

Ўзбек адабиёти тарихида XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларидаги адабий ҳаракат муҳим ўрин тутди. Бу даврда Марказий Осиёнинг муҳим маданий марказлари -

Кўкон, Бухоро, Хива, Тошкент, Каттакўргон ва бошқа шаҳарларда кўплаб шоирлар ажойиб ижод намуналарини яратадилар.

Ўзбек демократик адабиётида маърифатпарварлик йўналишига асос солган ва бу йўналишнинг энг жўшқин куйчиси Фуркатдир. Мураккаб ва ўта зиддиятли даврда яшаб, ижод этган шоир Фуркат хаётида Кўкон адабий мухитидаги Муқимий бошчилигидаги адабий гуруҳ катта рол ўйнайди. Шоирнинг 80 – йилларнинг бошларидан 1889 йилларгача бўлган Кўкондаги хаёти шоир дунёкарашини шакллантирди, ижодини камол топтирди. Фуркат ўз илмини ва бутун қобилиятини халқ хизматиغا бағишлаб эркинлик, озодлик ва бахт куйини куйлаган маърифатпарвар шоирдир.

Ўзбек адабиёти тарихидан бизга маълумки, ёзувчилар орасида энг кўп саёҳат қилгани Осиё, Европа ва Африканинг кўп мамлакатларини ўз кўзи билан кўриб билган жаҳонгашта шоир Зокиржон Фуркатдир. Фаргона водийсининг кўп қишлоқ ва шаҳарларини кезиб, аҳолининг турмуш тарзи, урф – одати, қундалиқ фаолияти ҳамда орзу - умидларини ўз асарларида ифодалаган. Фуркат яшаган даврда ўта мураккаб, зиддиятли, ўзаро низолар авж олган эдики, бу ҳолатлар унинг хаётига, ижоди ва фаолиятига таъсир кўрсатди.

Фуркат ўша даврларда халқнинг оғир турмушини енгиллаштирадиган, амалдорларнинг зулмидан қутқарадиган ҳамда озод ва фаровон хаётга элтувчи йўл маърифат йўли эканлиги англаб этди ва бу йўлда тинмай меҳнат қилди ва курашди. Илм – маърифатни халқни озодликка олиб чикувчи ёруғ машъал деб билди.

У Кўконда яшаб турган даврида ҳукмрон доиралар орасидаги келишмовчиликлар, ўзаро низолар ва улардан меҳнаткаш халқнинг кўраётган жабр – зулмини ифодалаб “Туф” радиофили шеърини яратади. Шоирнинг жўшқин ва исёнкор табиати яратган танкидий, хажвий шеър ва асарлари ўша замон ҳукмрон доираларига кўп ҳам хуш келмайди.

Манбааларда қайд қилинишича 80 – йилларнинг охирида Фуркат Маргилонга боради, у ерда бир неча вақт яшаб, адабий, ижодий ишлари билан шугулланади, олимлар, шоирлар билан танишади, суҳбатлашади ва мушоиралар ўтказади.

1889 йилда Фуркат саёҳат қилиш максатида Маргилондан чиқиб Кўкон орқали Хўжандга келади. Бир неча вақт Хўжандда яшаганидан сўнг 1889 йилнинг июнь ойида Тошкентга келади, бу ерда қарийиб икки йил яшади. Бу ерда ҳам ҳақ сўзлари, танкидий асарлари учун таъқиб остига олинган маърифатпарвар ва тараккийпарвар шоир Фуркат хаёти таҳлика ва ҳавф остида қолган эди. Академик шоир Гофур Гулом Фуркатнинг Тошкентдаги хаёти тўғрисида ўз мулоҳазаларини шундай изоҳлаган эди: “Тарихдан шуниси аниқдирки, Фуркат отилмоқлиги ёки камалмоқлиги турган гап эди. Ўз мудҳиш тақдирини англаган шоир қочишга мажбур бўлди”. Халқни ўйғотишга, тараккиётига ундовчи ҳақ сўзни ва инсоф – адолат ҳимоячиси бўлган шоирни мустамлакачилар мухити ҳам, унда лаганбардорлик билан қун кечираётган маҳаллий ҳокимлар мухити ҳам қилмади. Натижада 1891 йилнинг май ойида Тошкентдан чиқиб Самарқандга боради. У вақтлар (1891 йилда) ҳали Ўрта Осиё темирйўли Тошкентга қелиб етмагани учун Фуркат Самарқандгача от – аравада боришга мажбур бўлган. У ердан Закаспий темирйўли орқали Бухоро, Чоржўй, Ашхабоддан ўтиб, денгиз орқали Боқуга борган. Боқудаги маданий мухитлар билан танишгандан кейин Тифлис (ҳозирги Тбилиси) орқали Ботум (ҳозирги Ботуми)га жўнаган (Боқу – Тифлис – Ботум темирйўли 1883 йилда қурилиб бўлган эди). Ботумда пароходга тушган Фуркат Туркиянинг Қора денгиз бўйларини ва бу соҳиллардаги шаҳарларни (Трабзун, Самсун, Синопи) сайр этган. Босфор бўғозидан қириб Истамбулга тушган. У узок вақт Истамбулда турганини бир

мактубида ўзи айтади:

Дегилким: - Эй Арастун замона,

Билурда набз ташхиси ягона:

Келибман олдидан меҳмонингизни,

Хўқандий, яъни Зокиржонингизни.

Юрубдур ўйнаб Истамбулда хушнуд,

Эрур ахволи кундан кунга беҳбуд.

... Мижозига мувофик Рум хавоси,

Анингчун турмак ўлмиш истизоси.

Фуркат Истамбулда турган маҳалларида яқин атрофдаги бирканча шаҳарларга ва ўлкаларга ҳам сафар қилган. Унинг Булгористонда (ҳозирги Болгария) ва Юнонистонда (ҳозирги Грецияда) бўлганлиги асарларидан аниқ кўринади.

Фуркат шеърларига, асосан унинг жаҳонгашталик тақдирини кўз олдига келтирсак, тахминан унинг саёҳат маршрути куйидаги нукталардан иборат бўлган, деб ўйлаш мумкин.

Шоирнинг Юнонистон ва Булгориянинг қайси шаҳарларида бўлганлиги аниқ белгилаш қийин. Лекин унинг кейинги сафар манзилларини тахминлаш, умумий маршрутнинг асосий йўналишига қараб чамалаш мумкин. У Истамбулда Мармара денгизида воқур (пароходга) тушиб Дарданель (Чонок – калъадан) ўтиб Оталар (Эгей) денгизига чиқади ва Шаркка қараб юрвчи пароходларнинг одатда тўхтайдиган манзилларини сайру томоша қилади. У Ўртаер денгизига чиқиб, Онатулининг Измир, Анталия, Мерсин шаҳарларини кўради, Искандарун (ҳозирги Искандрия)да тўхтади. Ливан (Лубнон)нинг Байрут шаҳрида бир оз дам олади. У ердан Мисрга яқинлашиб Порт – Саидда тушади. Исмоилия, Кохира, Искандария, Ал – Мансураларни зиёрат қилиб қайтади. Сувайиш каналидан кечиб Кизил денгизда жанубга қараб юради. Йўлда Арабистон ярим оролининг, аниқроғи Хижоз (ҳозирги Арабистон) ўлкасининг Жадда портига тушиб қарвон билан Маккага боради (1892 йилнинг баҳорида). Кейин қайтиб яна пароход билан Кизил денгиздан Бобил – Мандаб бўғозидан Баҳри Уммон (ҳозирги Арабистон) денгизига чиқади (1892 йилнинг кузида), Аданни томоша қилади. Бу ердан тўғридан – тўғри Хиндистоннинг Бомбай шаҳрига келади.

Мен тарафдин сўрсангиз қайфияти ҳолат агар,

Қолмасин махфи кўнгулда айлаин наҳорлар.

Икки ойдуқим, келибман Маккадан Бомбайдаман ,

Шодмен алхамдулиллоҳ, кўрмадим озорлар. (“Бомбайдан хат”)

Фуркатнинг Хиндистонда қанча муддат турганини қатъий айтиш анча қийиндир. Аммо ҳар ҳолда унинг турли шаҳарларида бир қанча муддат туриб, кўп ходисаларнинг гувоҳи бўлганини унинг мақолаларидан биламиз. Жумладан, Кўхисандиб (ҳозирги Цейлон ороли), Қашмир вилоятларида бўлади.

Масалан: “Бомбайдан хат”нинг (“Фуркат шоир Бомбай шаҳридан Маҳмудхўжага юборган назми ушбудир” деган сарлавҳа остида) “Туркистон вилоятининг газети”да 1893 йил 30 апрелда босилганини, инглиз мустамлақачи кўшинлари билан афгон қабилалари ўртасида бўлиб турган урушлар ҳақидаги хабари эса, ўша газетада 1897 йил 23 ноябрда эълон қилинганини ва бу хабар Ёрқентдан юборилганлигини эътиборга олсак, Фуркат Хиндистонда тўрт йилдан ошқ турганини айтишга тўғри келади. Шундан чиқдики, Фуркат Хиндистонга бормасдан олдин икки йилни (1891 – 1893 йиллар) Туркия ва Араб мамлакатларида ўтказган.

Фуркат Бомбайдан Дехли, Мирут, Лохур, Гужранвало, Кашмир (Сринагар), Жамма оркали Чин (хозирги Хитой, 1893 йилнинг бошлари) тупрогига ўтиб Хўтанга ва у ердан Ёркентга борган. Фуркат Ёркентда Русия фукароси сифатида хаёт кечирди. Ёркентда хам ўз маърифатпарварлик фаолиятини давом эттириб, Уйгур халки ўртасида хам илм – маърифат таркатиш борасида сохасида кизгин кураш олиб борган. У бутун умри бўйи эзгу ниятлар билан яшаб, ўз орзуларига ета олмай 1909 йил Ёркент шахрида мухожирликда вафот этди.

Хулоса килиб айтадиган бўлсак, Фуркатнинг ўз ватанида, Фаргона водийсида яшаган даври 1870 йилларнинг ўрталаридан 1889 йилгача бўлган даврларни ўз ичига олади. Бу даврда Фуркат асосан, лирик шоир сифатида ижод этади. Фуркатнинг Тошкентда яшаган даври 1889 – 1891 йилларни ўз ичига олади. Фуркатнинг ижодида бу давр маърифатпарварлик гоёлари билан характерлидир. 1891 – 1909 йиллар Фуркатнинг чет элларда яшаган давридаги ижодидир. Бу йиллар орасида Фуркат лирик ва маърифатпарвар шоир сифатида асарлар ёзишни давом эттиради. Унинг ижодида ватанпарварлик гоёлари асосий ўрин тутди.

Фуркат узок муддат чет элларда яшаган бўлса хам, ҳеч қачон ўз ватанини унутмади. У умрининг охиригача Кўкон, Тошкент, Андижон, Маргилон ва бошқа шаҳарлардаги дўстлари билан хат оркали алоқа килиб туради; у “Туркистон вилоятининг газети” билан хам ўз алоқасини узмади. Унинг шеърлари, маколалари, хабарлари бу газета саҳифаларида босилиб турди.

Фуркат хаёти ва ижодини мулоқот дарси усулида ўрганиш (М.Саидахмедова)

Мулоқот дарсини ўқитишдан бир ҳафта аввал ўқувчиларга бир неча топширик берилади. Улар дарс ўтиладиган кунгача топширикларни бажариб деворий газета ва бошқа кўргазмали курулларни тайёрлашади. Дарс бошлангунга қадар мавзу ва режани доскага ёзиб кўйилади. Хонанинг бир бурчагига синф деворий газетаси – “Истиклол”нинг Фуркат ижодига бағишланган сонини, ўқувчиларнинг шоир ижоди юзасидан ёзган ишларини Фуркатнинг хаёт йўлини ифодаловчи хронологик жадвал, Фуркат портрети, шоирнинг асарлари, у хақида рўзнома ва ойномаларда чиккан маколаларни кўргазма сифатида осиб кўйилди. Дарс куйидаги режа асосида ташкил этилади:

1. Мусикали дакика.
2. Кириш сўзи.
3. Фуркатнинг ёшлик йиллари.
4. Фуркат янги Маргилонда.
5. Фуркат Тошкентда.
6. Фуркат чет элларда.
7. Фуркат ва унинг кўконлик замондошлари Муқимий, Завкий ва Дилшод Барнолар билан мушоираси.
8. Мустақиллик мушоираси.

Мусикали дақиқада Фуркатнинг “Сайдинг кўя Бер, сайёд” кўшиги ёзилган пластинка

эшиттирилади. Кейин Фуркатнинг ўзбек демократик адабиётида тутган ўрин хаида сўзлаб, фикр куйидагича яқунланади.

Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркат ижодининг Айни гуллаган даврида рус генерал губернатори ва махаллий амалдорларнинг тазйики остида Ватанни тарк этишга мажбур бўлди. У киндик кони тўкилган она тупроги меҳрига зор бўлиб, ўзга элларда армон билан кўз юмди. Энди сизлар билан Фуркатнинг хаёт йўли хакида фикрлашиб олайлик, деб куйидаги саволларни ўртага ташланади.

1. Фуркатнинг ёшлик йиллари хакида нималарни биласиз?
2. Шоирнинг мактабда ёзган биринчи шеърини ёд айта оласизми?
3. Фуркат ёшлигида кимларнинг асарларини мутолаа килди ва нималарга кизикди?
4. Шоир кайси мадрасада ўқиди?
5. Фуркатнинг Муқимий билан муносабати кандай эди?
6. Унинг чет мамлакатларга кетишига нима сабаб бўлди?
7. Фуркат Ёркентда кандай хаёт кечирди?
8. Фуркат яшаган чет эллар билан мустикал Ўзбекистоннинг хозирги кунда алоқаси кандай?

Болалар саволларга дарслик ва синфдан ташқари ўқиган асарлари юзасидан жавоб беришади. Шундан сўнг Фуркат ва унга замондош бўлган кўконлик шоирлар Муқимий, Завкий, Дилшод Барнолар киёфасидаги ўқувчиларга навбат берилади. Улар бир-бирларига илтифот кўрсатиб, тахта ёнига чиқадилар ва диёдор кўришаётганликларидан шод эканликларини изхор этадилар. Шундан сўнг Фуркат киёфасидаги ўқувчи Абдулла Ориповнинг “Фуркат нидоси” шеърини ифодали ёд айтди.

Мен Ватандан кетмаганман
Айрим тушганман холос,
Ажрагандек сув кечганда
Бир нафас жондин либос.
Юрт у ёнда, мен бу ёнда
Ўртада хижрон сели,
Анча кўприк ташламакка
Байтларим бўлди асос.
Ўксиб-ўксиб йигладим мен
Мисли тил билмас гўдак,
Онаизор кўкрагидан
Айрилиб колган бехос.
Мен Ватанда Холмухаммад
Ўгли Зокиржон эдим,
Фуркатий деб ном козондим,
Бунга хижрон иктибос.
Шоирингни ёд этарда ўзбегим,
Сендан ўтинч:
Бир-бирингга кил мурувват,
Бир-биринг багрингга бос!

Сўнгра ўқувчиларга: “Азиз болажонлар, сиз бугун севимли шоирииз Фуркат ва унинг замондошлари билан юзма-юз мулокотда бўласиз” – дейди ўқитувчи. Мулокот ўқувчиларнинг саволлари билан бошланади.

- Фуркат бобо, сиз хорижда яшаганингизда нима ишлар билан шугулландингиз?

- Хиндистоннинг Бомбей шахрига борганимда Мавлавий Икромиддин деган бир саёх билан танишиб дўстлашдим ва иккаламиз Хиндистон вилоятларини кезиб чикдик. Кашмирда бўлганимда Туркистон вилоятининг газетасига хат ёздим ва ватандошларимга шеърий мактуб йўлладим. Кашкар халклари ўртасида маданият, маънавият, маърифат гулшанини барпо этишга интилдим.

- Нима учун шеърларингизда айрилик ва хижрон туйгулари катта хажми эгаллайди?

- Мен 18 йил Ватанимдан жудо бўлиб, гарибона хаёт кечирдим. Минг афсуски, Ватанимга кайта олмадим. Мусофирчиликнинг изтиробларини гурбатнинг аччиқ захматини, дарбадарлик ва ёлғизликнинг огир мусибатларини тортдим: Ичим кон бўлди, равон гуссасидин. Бу даврон ичра хижрон гуссасидин. – Нима учун Фуркат тахаллусини танландингиз?

- Бу тахаллусда менинг хаётим, юрак дардларим мужассамлашган. Фуркат – айрилик, финок демакдир, азиз набираларим.

- Сизнинг бизга қандай тилақларингиз бор?

- Ушбу дамда менинг гариб рухимни шод айлаб турган азиз набираларим сизга ягона тилагим шуки, сиз Ватандан айри тушманг, гарблик кулфатларини кўрманг Ватанни шунчали кўзимизга тўтиё айланг. Бахтингизга Ўзбекистон мустақил бўлди. Бу сизга худонинг инояти Мустақилликни абадий асранг, азизларим. Хоки-пойи узокларда қолган мендек гариб бобонгизни холин йўқлаб туринг.

- Мавлоно Муқимий, сиз Фуркат билан мулоқотда бўлганмисиз?

- Ҳа, албатта. Фуркат менинг энг яқин дўстим эди. Зокиржон дўстларининг кадрили баланд тутар эди. Тошкентдан, чет эллардан кўп мактублар ёзган эди.

- Мавлоно Муқимий, шу мактублардан бирортасини эслай оласизми?

- Ҳа, у мактубларни эсан чиқариб бўлмайдими.

Салом. Эй менга ёру ошонлар,

Кадронлар замин нурзиёлар...

Бихамдиллоҳки, мандин сўрасангиз хол

Юрубдурман қилиб завқи сафолар

Салом ибогидин тўртта Муқимо,

Мени сўргонларга айтинг дуолар.

- Завқий бобо! Фуркат бобомиз билан сиз ҳам яқин дўст бўлган экансиз.

- Ҳа, яқин эдик. Зокиржан чет элга кетганида мактублар ёзиб, бир-биримизни йўқлар

Эдик. Ёркент шахридан ёзган мактуби ҳамон эсимда:

Тилар эрдим сахар тавфн чаман эсан саболардин.

Саломим етқуриб келтур хабар деб ошонлардин.

Олиб ёдига, сўрмас қимса Зокиржон Фуркатни

Агарчи айтадур доим дуо боди саболардин.

- Мухтарам Дилшод Барно! Сиз шоир Фуркат хақида нималарни биласиз?

- Мен Фуркатни гойибона таниганман, афсуски уни кўриш бахтига муяссар бўла олмадим, бунинг иложи йўқ эди. Лекин унинг газалларини жону дилим билан севиб ўқиганман.

Фасли навбахор ўлди кетибсан зимистонлар,

Дўстлар ганиматдир сайр этинг гулистонлар.

Фуркат ва унинг замондошлари билан бўлган мулоқотдан сўнг дарс якунида мустақиллик мушоираси ўтказилади.

Шундан сўнг дарс якунланиб, ўқувчилар билими баҳоланади.

Фуркат маънавияти (Мукаддас Тожибоева)

Зокиржон Фуркат (1859-1909) киска умри давомида кўп жихатдан ибратли, мукамал ва марокли хаёт йўлини босиб ўтди, унинг хаёти узун ёки кискалиги билан эмас, балки мазмуни, мохият-эътибори билан кадрли. Фуркат ёшлигидан бошлаб килган тинимсиз мутолааси ва юксак тугма истеъдоди, адабиётга, шеъриятга мухаббати ва садокати билан давр адабий харакатчанлигининг энг фаол иштирокчисига айланди. У ўзбекларнинг илгор маърифатпарвар шоири ва биринчи журналисти бўлди, юкори савиядаги ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий маколалари билан жамият хаётига фаол аралашди. Бир сўз билан айтганда, Фуркат оташин лирик шоир ва журналист, улкан сайёх ва тарихчи сифатида бой маънавий мерос колдирган йирик сиймо сифатида донг таратди.

Шоир лирик меросининг асосий кисмини газаллар ташкил килади. Мутахассисларнинг белгилашича, газалларининг умумий адади 200 атрофида. Фуркатнинг хар бир латиф газалида соф мухаббат мадхи, бекарорлик ва бевафоликка нафрати, табиатнинг гўзал тасвири ифодаланар экан, ундаги тагмаъно жамият ва хаётнинг кўп масалаларига бориб такалади. Шоир газалларида ички кечинмалар, фикр ва хислар, киши рухининг энг нозик туйгулари ифода этилади, фалсафий- ахлокий йўналиш кўзга яккол ташланади.

Фуркат ўз асарларида комил инсонийликни ва кишининг кадр-кимматини улуглади, миллий гурур ва миллатнинг юксак шаънини химоя килди. “Бормасмиз” радибли газали айнан шу масалада. Бу ўринда таъкидлаш лозимки, мазкур газал мусалсал газалнинг гўзал намунасидир. Яъни тубанда биз тахлилга тортган шеър мусалсал газал талабларига кўра, газал таркибидаги лирик воқеа, манзара, фикр ва кечинмалар сатрлар силсиласида даражама-даража ривожланиб, ўсиб боради. Газалнинг бошланмаси шундай:

Биз истигно эли, кичкирмагон маъвога бормасмиз,
Агар чандики хирман айласа дунёга бормасмиз.

Газалнинг матлаъсиданок шоирнинг мулохазакорликка даъвати сезилади, бутун асар учун етакчи бўлган инсон кадр-кимматини поймол килинишига карши кескин норозилик кайфияти ўз ифодасини топади. Байт мазмунидан, чакирилмаган жойга бормаймиз деган маънони англаймиз. Бирок бу шунчаки гап эмас, ўзига ишонган, ўз гурури ва шаънини баланд тутган, иззати нафс туйгуси юкори бўлган назари тўк “ахли истигно”нинг таклиф килилмаган жойга мол-дунёдан хирмон йигилса-да бормаслик хакидаги катъий карори эди. Факат мол-дунёгина эмас:

Агар лаб ташна колсак, филмасал сахройи оламда,
Малолат зохир этса, мавж уран дарёга бормасмиз.

Яъни: олам сахросида ташналикдан, сувсизликдан лаблар куриб колса-ю олдимиздан

мавж уриб турган дарё чикса, дарёга заррача малол келганимизни билиб колсак, шу дарёга бормаймиз.

Шоир кейинги байтларда матлаъдаги васф этилган “истигно эли” даражадаги камолатга эришган кишиларнинг етуклигини шундай далиллайди:

Умид этгонимиз, аксар саодат бўтаи хакдин,
Агарчи мис эурумиз киммати тиллога бормасмиз.

Хамиша лоф урармиз халк аро Фаргона мулкида,
Багоят табъимиз озода деб, хар жога бормасмиз.

Кўринадики, газалнинг барча байтлари бир-бири билан чамбарчарс боглик, мазмунан бир-бирини тўлдиради, чуқурлаштиради ва далиллайди. Келтирилган байтда ҳам етакчи гоёнинг янги кирралари очилади: асар қахрамонлари харна саодатга эришишда Хакдан ўзгага умидвор эмас, ўзлари “мис” бўлса-да, “тилла”нинг орзуманди бўлмайдилар, уларнинг таъби нозик, хар жойга-да боравермайдилар. Айникса, шеърдаги “мис”, “тилло” истиоралари лирик қахрамоннинг максadini янада ойдинлаштиради.

Навбатдаги байтда шоир зукко мушохада килади, шоир наздида инсонни маънавий камолати учун тузук бўлгувчи манманлик ва худбинлик илллати хар кандай инсоний муносабатларга хамиша рахна солиб келган. Улар лойга ботган кибрлилар. Кибрлиларнинг турар жойи эса “маскани аъдо”, яъни ёвлар, душманлар маскани. Ва, албатта, бундай масканда “зарофат” – зарифлик, хуштаъблик кай ахволда бўлиши тайин. Шундай экан:

Хаво лойига ботган манманлик дўсти худбинким,
Ўшандог кам зарофат маскани аъдога бормасмиз.

Алохида таъкидлаб айтиш керакки, ана шундай маърифий-тарбиявий, фалсафий-ахлокий мавзуни кескин кирраларда жуда таъсирчан ифодалашда Фуркатнинг бадий махорати ва санъаткорлиги яккол намоён бўлади. Яъни иккала мисрадаги тасвир ва тавсиф бир-бирига эш ва чамбарчарс боглик. Шоир бунда таносиб санъатининг нодир имкониятларидан фойдаланиб, сабаб ва окибатнинг диалектик таносубига эришади. Биринчи мисра байт мазмунидаги сабабни ифодаласа, иккинчи мисра окибатини англатади.

Шоир мазкур байтдаги зукко мушоҳадани куйида теран хаётий ўғит билан давом эттиради. Байтда шоирнинг ўзига ва ўзи қабиларга таскин – панд-насихат аралаш мурожаати, хитоби тарзида битилган. Маълумки, тарихда Искандар бекиёс бойлик ва давлат эгаси бўлган, аммо рихлат килар чогида бу дунёдан хеч нарса олиб кетолмаган. Демак, киссадан хисса шуки, кўлдаги “гараз дунё”, бойлик - булар бари ўткинчи, аммо калб бойлиги инсонни абадий рохатга элтгувчидир. Тубандаги байтда шу панднома таъкид янада катъийлаштирилиб, бўрттириб ифодаланади, кадрсизланиш холати билан асло келиша олмаслик туйгуси яккол намоён бўлади, норозилик охангги баралла эшитилади:

Биз эллар – факир элимиз, парча нонга сабр айлармиз,
Гараз дунё учун Искандар-у Дорога бормасмиз.

Байтдаги кўлланган мусажжаъ – ички кофиялар, талмих (машхур тарихий воқеалар, тарихий шахслар, афсоналар, абадий асарлар ва уларнинг қахрамонларига ишора) ва сифатлашлар аниқ ҳолатда жиддий маънавий вазифани бажаради, гоёни таъкидлаб, воқеликнинг моҳиятини аниқ кўрсатади, ўқувчи шоирнинг максadini, фикрини, туйғусини ёркирок тасаввур қилади, шунингдек, шеър оҳангига шиддат ва суръат бахш этиб, уни хитоб, даъват даражасига кўтаради.

Нихоят, сўнги байт, сўнги нидо. Матлаъда бошланган хитоб, ҳал қилинган қарор мактаъгача изчил ривожланди, гоёнинг тадрижи яқун топди, шоир ўз ҳукмида қатъий қолди:

Эмасдур ончи асбоби жаҳонга фикримиз, Фуркат,
Вале кетгунча жуз андишаи фардога бормасмиз.

Газал мумтоз адабиётимизнинг энг ёқимли ўлчови бўлган “ҳазажи мусаммани солим” (V - - - / V - - - / V - - - / V - - -) да ёзилган.

Фуркатнинг мазкур газали моҳиятан инсон кадр-қиммати ва шаънини поймол этилишига қескин норозиликни лирик воситаларда ифодалайди. Ўзбек халқининг миллий руҳияти ва миллий гурур-шарафини қуйловчи шеър сифатида шоир ижодида муҳим ўрин эгаллайди.

Шоир ижодида Ватан ва Ватан соғинчи тасвири (Хошимова М. М.)

Фуркат ўз Ватанини жуда севар эди. Лекин уни айрим шароит Ватанини ташлаб чет элларга кетишга мажбур қилади. У ўз ватанида шодлик кўрмагандай, ўзга юртларда ҳам яхши ҳаёт кўрмади. Шоир Ватан муҳаббатини ва халқ қудратини, ўз Ватани табиатини тараннум этувчи шеърлар ёзди.

Адабиётшунос Хомид Расул: “Ўз ватанини эхтирос билан севган буюк шоир ўзининг тугилиб ўсган ерини – Ўзбекистонни соғинади, ички кечинмалар, ҳам, изтироблар ичида яшади” - деб ёзади.

Фуркат лирикасининг мавзу мундарижалари билан танишар эканмиз, уни чин ватанпарвар, ватанни севувчи, ватан мадҳини моҳирона қуйлаган шоир сифатида гавдаланади. Ҳақиқатан ҳам шоир ватан муҳаббатини ва халқ қудратини тараннум этувчи, ўз озодлиги учун қурашган халққа юракдан қўнгли ачиди ва мадҳ этди. Ватанпарварлик мавзуси ёнида дўстлик, халқпарварлик қаби мавзуларни ҳам юксак маҳорат билан қуйлади. Шоир ёзади:

Ватаннинг иштиёкин тортарам гурбат гами билан,
Туруб эрдим қутулмай гуссау ранжу инолардан.
Олиб ёдига, сўнмас қимса Зоқиржон Фурқатни,
Агарчи айтадур доим дуо боди саболардин.

Қўринадики, Фуркат ватандан айро яшагани учунми, ўз ватанини бир умр қўмсаб ватан васфини қуйлаб ўтди.

У ўз ватани Туркистонни – Ўзбекистонни барча мамлакатлардан устун қўяди, унинг

бетакрор манзараларини шеъриятга мохирлик билан олиб киради. Севимли Ватани табиати тасвирига багишланган кўпгина шеърларида бахор мавсумининг тароватини куйлайди.

Фуркатнинг навбахор, бахор айёми хакидаги жўшқин, эхтиросли газаллари халқнинг аллақачон маънавий мулкига айланган. Шоирнинг “Бахор айёмида”, “Фасли навбахор ўлди” номли газаллари севган юртидаги бахор гўзаллиги, унинг инсон калбида уйготган бой кечинмаларининг тасвиридан иборат. Шоир она юрт табиатини куйлар экан, бахор фаслига алоҳида тўхталади.

Фасли навбахор ўлди, кетибон зимистонлар,
Дўстлар ганиматдир, сайр этиб гулистонлар.
Субхидам тушиб шабнам, бўлди сабзалар хуррам,
Гул уза томиб кам-кам ёгди абри найсонлар.
Настарин ювиб юзни, ёсуман тузиб ўзни,
Наргис очибон кўзни интизор ёронлар (161-бет)

Фуркат бу шеърида ҳам табиат гўзаллигининг сехрли куйчиси сифатида кўзга ташланади. Гулистонлар сайри ганимат. Навбахор чехра очди. Эрта тонгда тушган шабнамдан сабзалар яйраб-яшнадилар. Сахар пайти табиат чиройига дил берган қахрамон настарин, ёсуман, наргис гулларининг юз кўрсатишини завқ билан кузатади. Момоқалдирок гуриллайди. Яшин чакнайди, тоғлар ларзага келгандай бўлади. Кумри ва булбуллар нола чекадилар. Гуллар, сарвлар, уларга нозу ишва килиб, улар фиғонини янада кучайтирадилар. Хаёт ўзининг рангбаранг чиройи ва сермазмун мохиятини намоён этади. Бу мисоллардан кўринадики, Фуркатнинг хассос калби табиат гўзаллигини чуқур сезар, хусусан навбахор навжувонлигидан жуда илхомланар эди. Шоир таъсирли сайрларда мазкур фусункор чирой тасвирини яратди, уни улуглади. Табиат манзараларини куйлаш шоир ижодининг турли даврларига тўғри келади. Шоир ўз газалларида табиат гўзаллигини нозик дид ва рухий кўтаринкилик билан ифодалайди. Ўзининг илгор дунёкарашларига мувофиқ холда одамийлик, гўзалликни юкори даражага кўтаради.

Ёвузликка қарши курашдаги ожизлик ва яққалик шоир калбида чуқур гамгинликни вужудга келтиради. Шу гамгинлик Фуркатнинг ҳар бир шеърида, жумладан, Ватан чиройини куйловчи шеърларида ҳам ўз аксини топган.

Фуркат лирик шеърларининг каттагина қисмини чет элларда ёзган эди. Она юртдан чиқиб кетишга мажбур бўлган ватанпарвар шоир ижодида бу шахсий фожиа чуқур из қолдирди. Шеърларида Ватан, ватандошларини кўмсаш уларга интилиш, гурбат азобларидан нолиш, ўзини гариблигидан нолиш, ёлғизлик ўз ифодасини топади. Ватан ва гурбат мавзуси шоирнинг “Кашмирда”, “Рўмолли киз хикояти” шеърларида, чет элдан ёзган мактубларида кенгрок тасвирини топган. Айниқса “Адашганман” радифли газал ва мухаммасларида ватандан адашганлик ва гурбат мавзуи чуқур ишланганини гувоҳи бўламиз.

Шоир “Адашганман” радифли газалига боғланган иккинчи мухаммасда гурбат мотивларини кўпроқ лирик либосда ишлашга ҳаракат қилиб, анъанавий лирик образларга мурожаат қилади, Ватан диёр тушунчасини ёр, маъшуқа образларида тасвирлайди. Гурбат, гарибликни хижрон, хажр ўти билан алмаштиради.

Килиб ёд ўтган умримни чаман оби равонидин,
Мухаббатномаларни ёд этиб савсан забонидин.
Тикан захмини англаб гунчани қонлиг дехқонидин,

Ўқуб гул дафтари бир варақ фасли хазонидин.
Жахон богида булбулдек фиғонидин адашганман.
(243-бет)

Шоир ниҳоятда чуқур, сермазмун ва таъсирли образ яратади.

Шоир мухаммасларда ўз хис-туйғуларини, ватандан жудоликдаги ички фиғонини, гариблик азоб-укубатларини согинч-интилишларини хаяжон ва таъсирчан ифодалайди. “Адашганман” радиқли газалини, мухаммасларини бир томондан автобиографик дейиш мумкин.

Киши холини билмас меҳрибонидин адашганман,
Ватан оворадурман, бўстонида адашганман.
Ватансиз бенаводурман, маконида адашганман,
Гариби куйи гурбат-хонумонидин адашганман.
Ва ё бир мурғи ваҳший-ошёнидин адашганман.
(241-бет)

Ўз ватанини хаддан ошиқ согинган, ошёнидан айрилган, ватансиз бенаво, гурбатда қолган гариблиқни бошидан кечирган, айрилиқдаги руҳиятини батафсил ифодалайди. Шеърлари ўқувчилар қалбидан чуқур ўрин олган. “Ватан овораси”, “Гурбат кўчасида қолган гариб”, “Ватансиз бенаво” шоир Ватандан жудоликни ўзига хос образли ифодалайди. Мухаммасларнинг асосий мавзуси ватандан айрилишнинг азоб-укубатларини атрофлича ёритишдир.

Хуллас, маърифатпарвар шоир ўз Ватанининг гуллаб-яшнашини бутун вужуди билан истаган, лекин бу Ватандан абадий жудо бўлган ватанпарвар сифатида халқимиз қалбида яшаб қолади.

Шоир мухаммасларининг мавзу доираси. (Муродова У.)

Зокиржон Холмухаммад ўғли Фуркат XIX асрнинг иккинчи ярмидаги адабиёт тараккиётида муҳим роль ўйнади. Унинг ижодида лирик шеърлар катта қисми ташкил қилади. Шоир лириканинг турли жанрларида ижод қилди. Мухаммас жанрида яратган асарлари бир қисми ташкил қилади. “Фуркат лирикасида табиат манзараларини муҳаббат, ҳаётини ишқ билан боғланган ҳолда тасвирлаш Фуркат лирикасининг энг яхши хусусиятларидан биридир”,¹- деб ёзган эди фуркатшунос Холид Расул.

Фуркат ўз шеърларида меҳнатқаш халқнинг фикр-хисларини, орзуларини интилишларини ақс эттирган лирик шоир эди.

Фуркат шеърларида ҳасрат нолиш мотивлари ҳам мавжуд. Бу мотивлар эса шоир билан ижтимоий муҳитнинг ўзаро қелишмовчиликлари натижасида тугилган. Маълумки, Фуркат яшаган тарихий даврдаги мустамлақа қуллиги, ижтимоий адолатсизликлар, шоир мухаммасларида ўз ифодасини топади. Шоир ҳар қадамда унинг умидлари зарбага учраб турганини кўради. Натижада, шоир поэзиясида жумладан мухаммасларида ҳам нолиш, ҳасрат ва шикоят мотивлари ўрин олади.

Унинг “Бири”, “Этмадим”, “Бу нечук савдо”, “Истар кўнгул”, “Киши холини билмас”, “Адашганман”, “Ўзингсан”, “Кўруб”, “Дўст”, “Васл орзуси”, “Садкаси”, “Кавлама” каби мухаммаслари шулар жумласидандир.

Бу асарларда шоир билан уни ўраб турган ижтимоий мухит ўртасидаги келишмовчиликлар натижасида тугилган рухий кечинмалар ўз ифодасини топган. Фуркатнинг кўп шеърлари ўз замонининг реалистик, хакконий асарларидир. Шоир ўз шеърларида воқеликни хакконий акс эттиради. Шоир мухаммаслари ичида унинг устозлари Алишер Навоий, Фузулий ва Машраб газалларига ҳам мухаммас боғлагани кўзга ташланади. Улуг устоз Навоий газаллари Фуркат учун бадиий махорат мактаби эди. Кўринадики, Фуркат шеърляти Навоий ижодининг таъсири билан сугорилган. Фузулий услуги, тилида шеър ёзиш ўзбек шеърлятида анъанага айланиб кетган. Ушбу анъана Фуркат ижодида ўз аксини топган. Унинг ижодида катта ўрин тутган хасрат ва шикоят мотивлари “Бири” сарлавхали машхур мухаммасида ҳам яққол кўзга ташланади.

Шоирнинг “Бири” номли мухаммасида одамлар ўртасида меҳр-окибат йуқолганини акс эттиради. У мухаммасда хаксизлик ва адолатсизликдан шикоят қилади:

Дахр аро мен чекмаган жабру жафолардан бири,
Колдиму ҳам кўрмаган дарду балолардан бири,
Айласам зохир агар, ул ибтидолардан бири.
Токат этмас дарди ишкка мубталолардан бири,
Шархи гам килса, кани багри адолардин бири...
... Бир сари бечоралигдин кечалар бедор эдим,
Бир сари эл таънасинин сийнаси афгор эдим,
Чора топмай бу иковга зохир ҳам ночор эдим,
Алгараз доим бу кайгулар ила бемор эдим,
Хамдамим эрди... кахраболардин бири.

Кўринадики, Фуркат поэзиясидаги нолиш, хасрат, гурбат қилиш ҳолатлари унинг мухаммасларида ҳам акс этган.

Шоир мухаммасларида лирик кахрамон жамиятнинг эзилган таъқиб остига олинган табақасининг типик намояндаси сифатида гавдаланади. Шоир ўзини ҳам шу табақанинг вақили деб санаб, ўзини меҳнатқаш халққа яқин тутди, уни ўзига дўст деб билади.

Мунисим – толе забунлар, ёр-бахти каролар,
Хамдамим – тиги аламдин сийнаси садпоралар,
Гамгусаримдур – балийят даштида оворалар,
Махрами розим ўлуб мотамсаролардин бири (248 - бет)

Мазкур мисралар муҳим ижтимоий мазмунни бадиий ифодасидир ва етуклик намунаси.

У чет элда юрганда ҳам ватанини, ўз халқини унутмади. Ёрқент иккинчи ватанига айланиб қолган бўлса ҳам, Фуркат ўзини гурбатда ҳис этди. Ўз ватанини эхтирос билан севган буюк шоир ўзининг тугилиб ўсган ерини – Ўзбекистонни соғинади, ички кечинмалар, гам, изтироблар ичида яшади. Ҳоким гуруҳлар уни ватанига

кайтиш йўлларини ҳам тўсиб қўйган эди. Чунки у бир неча бор хукмдорга Ўзбекистонга кайтишга рухсат сўраб мурожаат қилган эди, лекин ҳар гал унинг илтимоси жавобсиз қолган эди. Шунинг учун ҳам гурбат мавзуси шоир ижодида кўпроқ қуйланган. Бу жихатдан унинг “Адашганман” мухаммаси характерлидир. Мухаммасда шоирнинг ўз ватани ҳақидаги чуқур хис-туйғулари маҳорат билан ифода этилади.

Манам шўрида булбул бўстонидин адашганман,
Юзигул, комати сарви равонидин адашганман,
Дилим хажри-ла қондур дилистонидин адашганман
Ваё бир мурги ваҳший ошёнидин адашганман.
Қадимни ҳам кўронлар ишк бори меҳнати дерлар,
Танимда нотавонлик боиси ҳам хасрати дерлар.
Қаёнда бўлса бир гурбатқашида улфати дерлар,
Замона аҳли муҳлис, бу сабабдин Фуркатий дерлар,
Неча йилдур бир ошуби замонидин адашганман. (243-244-бетлар)

Фуркат гурбат мотивида ва ватан муҳаббатига бағишланган асарлари билан адабиётимизни бойитди. Шоирнинг мухаммасларида ижтимоий мазмун устунлик қилади.

Шоир ўзи яратган “Адашганман” радифли газали асосида мухаммаслар яратди.

-Киши холимни билмас, меҳрибонимдин адашганман,- мисраси билан бошланувчи мухаммас яратилади. Фуркат адабий меросида га-риблик оҳанглари шу қофия шу радиф, шу вазндаги

-Менам шўрида булбул бўстонидин адашганман,- мисраси билан бошланувчи яна бир мухаммас яратилади ва унда аввалги мухаммасдаги фикр давом эттирилади. Шоир Ватанни қумсаш мавзусида ёзган бу мухаммасларига “Адашганман” радифи муваффақиятли чиққан.

-Киши холимни билмас, меҳрибонимдин адашганман,- мисраси билан бошланган мухаммас гоҳвий бадий етуқлиги билан алоҳида ажралиб туради. Ушбу мухаммасда Ватанни улуглайди, уни муқаддас деб билади. Фуркат она юртни “меҳрибон, дўстон, макон, хонумон, ошён” деб атайди.

Ушбу мухаммасларда шоирнинг лирик қахрамоннинг қалб сўзлари ифодаланади. Шоир айрилиқнинг рухий азоб-уқубатини ишонарли тасвирлайди. Лирик қахрамон кўринишда тирик бўлса ҳам аслида суврат қаби жонидан адашган шахс сифатида гавдаланади:

Кезиб дашти биёбон баҳру барлар йигласам, тонг йўк,
Тўқуб ёш ўрнига қўздин гухарлар йигласам, тонг йўк,
Маломатзоҳир этманг, ҳамсафарлар, йигласам, тонг йўк.
Чекиб булбул қаби афгон сахарлар йигласам, тонг йўк.
Ки, қелди фасли гул, мен гулистонидин адашганман.

Фуркат ўзбек шеърини тарихида ватанпарварлик туйғусини чуқур самимият билан қуйлаган шоирлардан эди.

Шоир мухаммасларида муҳаббат мавзусига ҳам мурожаат қилади ва оригинал мисралар яратади. Фуркатнинг “Ўйнабтулар”, “Бу нечук савдо”, “Ўзингсан”, “Кўруб”, “Васл орзуси”, “Садқаси” қаби мухаммасларида ёр васли, унинг малохати, ибоси гўзал мисраларда ифода этилади:

Кўнгулда орзуйи васли ул олийжаноб айлаб

Ётиб эрдим фирок андухи жонимга азоб айлаб,
Баногох гул юзига, сунбули зулфин никоб айлаб,
Тун окшом келди кулбам саригул гулрух шитоб айлаб,
Хироми суръатидин юз уза тердин гулоб айлаб. (254-бет)
Шоирнинг “Бу нечук савдо” мухаммаси калбидаги аламли туйгулар изхори билан
тўлиб-тошган. Мазкур мухаммасда бахтсиз севги азоблари ва аччик қисматдан
нолиш оханглари коришиб кетган. Аммо замон ва такдирдан норозилик овози,
шоирнинг бахтсиз мухаббат ва бевафо ёрдангина эмас, балки зулм, нохаклик,
ёвузлик тўла даврдан шикоят тўла эшитилиб туради.
Биродарлар, мени бошимга тушган бу нечук савдо,
Карорим йўк, куюн янглиг на менда манзилу маъво,
Биёбони такай юртда қолибмен волау танхо,
На ёру хамдамим бордур, на қўлда хосилу дунё,
Замона пурхатар, душман ададсиз, дўст бепарво.
Ушбу мисраларда Ватан, она ердан махрум бўлиб, куюн сингари тентираган, ҳеч
кими йўк, танхо, сахрода адашган бир бенавонинг образи кўзга ташланади:

Унинг на ёру хамдами, на бирор якин хамдами бор
Унинг учун замона хавфу хатарга тўла, душманлари қўп,
дўстлари эса бепарво.
Шоир мухаммаслари оркали нигор чиройи, унинг фазилатлари ва ҳаётдан бахраманд
бўлмокка чакиради, замонанинг жафоларидан шикоят қилади.
Хуллас, Фуркат мухаммасларида ҳаёт ва ёр гўзаллиги, ватанпарварлик, юртни соғиниш
мавзулари ўз ифодасини топди.

ШОИР ФУРКАТ ЗИЁРАТГОХИ (Нодирбек Абдулахатов)

Фаргона водийсидаги мавжуд муқаддас зиёратгоҳлар Марказий Осиёдаги ислом дини тарихини ўрганишда ҳам муҳим тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилади. Шу боис муқаддас зиёратгоҳлар тўғрисидаги тадқиқотлар ўзбек халқининг анъанавий маданиятининг тарихий асослари, тараккиёт йўллари ҳамда тенденцияларини ойдинлаштириш билан биргаликда ўша халқнинг турмуш тарзини яқиндан ёритишга ҳам кўмак беради. Кейинги йилларда тарихшунослик фанида халқларнинг анъанавий маданияти, урф-одатлари ҳамда маросимларини ўрганишга эътибор кучайганлигининг сабаби ҳам шунда. Жумладан, 2002–2007 йилларда Япониянинг “Нара Ипак йўли Тадқиқот Маркази” ва “Тойота” фондининг хомийлигида “Марказий Осиёдаги исломий муқаддас жойларни ўрганиш” (Фаргона водийси мисолида) номидаги илмий лойиҳаси бўйича Фаргона водийсида олиб борилган тадқиқотлар фикримизнинг яққол далилидир. Бу ўринда М. Савада (Тойама университети), Ш. Ясуши (Чуо университети), Я. Кавахара (Япония илмий тариккиёти жамияти) ва Ж. Сугавара (Токио университети) сингари бир гуруҳ япон олимларининг Ўш, Жалалобод (Қирғизистон), Сўғд (Тожикистон) Фаргона,

Андижон, Наманган (Ўзбекистон), Кашкар (Хитой) сингари вилоятлардаги юздан ортик мукаддас зиёратгоҳлар ва улар билан боглик мазор хужжатларига доир тадқиқотларини кўрсатиш мумкин.

Япониялик тадқиқотчиларнинг мазкур соҳада Фаргона вилоят ўлкашунослик музейи билан олиб борган тадқиқотлари натижасида “Ўрта Осиёдаги ислом оид мукаддас жойларни тадқиқ қилиш: Фаргона ва Кашкар” номли Фаргона водийсидаги зиёратгоҳларга доир мақолалар тўплами, ҳамда уч жилдик “Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор хужжатлари (факсимеле)” нашри чоп этилди .

Фаргона водийсидаги мукаддас зиёратгоҳларни тадқиқ этиш чоғида уларни айримларининг тарихи бевосита Шаркий Туркистон билан боглик эканлиги бизни Кашкар вилоятидаги мукаддас мазорларни ҳам тадқиқ этиш зарурлигини кўрсатди. Шу сабабдан 2006 йилнинг август ойида Тойота фондининг ҳамкорлигида япониялик бир гуруҳ олимлар билан Хитой Халқ Республикасининг Синьцзян (Шингжон) Уйгур автоном районининг Кашкар вилоятига халқаро илмий экспедиция ташкил этилди.

Тарихий жихатдан дини ва турмуш тарзи азалдан жуда яқин бўлган Фаргона ва Кашкар халқларининг мукаддас зиёрагоҳларида ҳам умумий ўхшашликларни кўрамиз. Масалан, Етти азизлар, Корасокол ота, Кўчкор ота, Терак мазор, Ок мазор, Кўктўнлик ота, Лангар мазор, Шахид мазор сингари зиёратгоҳлар шулар жумласидандир. Чунки Фаргона водийси ва Кашкар вилоятида ҳам айнан худди шундай ном билан аталувчи зиёратгоҳлар бизнинг давримизга қадар сақланиб қолган. Ҳозирги кунда Кашкар вилоятида марказий Кашкар шаҳридан ташқари 11 та ноҳиялар бўлиб уларда 100 дан ортик зиёратгоҳлар мавжуд. Кашкар шаҳрининг ўзида Султон Қутлук Ҳасан Юсуф Буграҳон, Арслонхон, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Қилич Буграҳон, Офокхўжам, Зулайхобегим, Шом Пошшо, Имом Раббоним, Динг кулок мазор, Қора соқал ота сингари машҳур зиёратгоҳлар жойлашган. Улар ичида албатта Офокхўжам зиёратгоҳи ҳақида тўхтаб ўтиш лозим. Бинобарин, ўтмишда Кашкар ва Фаргона водийси халқларини Офокхожага нисбатан юқсак эҳтиромлари туфайли унинг мазорини ҳаж зиёрати олдидан зиёрат қилиш аънавий одатлардан бири бўлиб қолган эди. Алалхусус ўша давр ёзма манбаларида ҳам бу ҳол ўз ифодасини топган . Жумладан, Ёркент Кашкарнинг кўхна зиёратгоҳларга бой шаҳарларидан бири ҳисобланади. Бу ерда Абдурахмон вонг, Мирзо Муҳаммад Ҳусайн Ҳакимбек, Етти Муҳаммад, Муҳаммад Шарип, Юсуф вонг, Бузрукворим, Мирзо Хайдар Қўрагон, Олтинхон сингари зиёратгоҳлар мавжуд бўлиб, улар ичида биз албатта ҳамюртимиз шоир Зокиржон Холмуҳаммад ўгли Фуркатнинг зиёратгоҳи тўғрисида тўхталиб ўтамиз.

Ўзбек халқнинг севимли шоири Зокиржон Холмуҳаммад ўгли Фуркатнинг зиёратгоҳи Ёркент(Ёрканд)нднинг Гулбоғ қишлоғини Терибоғ маҳалласидаги “Ўзбеклар мазори” деб аталувчи қабристонидан жойлашган. Бу ҳақда уйгур олими Одил Муҳаммад Туроннинг “Кашкардаги қадимги излар” номли китобида қуйидаги маълумотлар келтирилган: “Фуркат қабригоҳи. Бу қабригоҳ Ёрканднинг Гулбоғ қишлоғи Тийрабоғ маҳалласида жойлашган бўлуб жугрофий жихатдан ўрни шарқий меридиан билан 77015/31// билан шимолий параллел 38025/2// га тўғри келади. Қабригоҳ жойлашган ўрнинг теварак атрофида жамоат қабристони бор. Зокиржон Холмуҳаммад ўгли Фуркат – ўзбек ва уйгур халқлари орасида таъсири улуг бўлган классик шоирлардан бири. У 1858 йили Қўқон шаҳрида тугилган. 1896 йили Ёркандга келиб ўтроқлашиб қолган. Кейинги кунларини мана шу ерда ўтказиб 1909 йили Ёркандда вафот бўлган” . Албатта бу маълумотлар

Ўқувчига етарли эмас деб ўйлаймиз ва шу ўринда Фуркатнинг Ёркентдаги фаолияти тўғрисида мухтасар маълумот бериб ўтсак.

Маълумотларга кўра, Фуркат Ёркентда 16 йил яшаган. Унинг айнан Ёркентда яшаб қолганлиги сабабини Кўкондаги дўстларига ёзган мактубларининг бирида ўз ифодасини топган. Мактубда айтилишича, Ёркентнинг табиати, унинг об-ҳавоси ҳам Кўкон ўхшаган бўлиб, ёркентликларнинг хушчакчак ва меҳмондўстлиги Фуркатни ўзига ром этган. У Ёркентда яшаган кезлар умрини кишиларни саломатлиги йўлига бахшида қилган. Фуркат бу ерда илми нужум ва табобат илми билан шугулланиб одамларни бепул даволайди. Маълумотларга кўра, Ёркентнинг йирик бир амалдори ҳам Фуркат берган доридан шифо топганлиги учун унга махсус мулк ҳам ажратиб берган экан. Унинг хур доим озода ва тоза кийингалиги учун ёркентликлар орасида “Кўгирчок афандим” номи билан ҳам танилганлиги хақида маълумотлар учрайди. Кейинчалик Фуркат 1909 йили куз фаслида касаллик туфайли 51 ёшида вафот этган. Фуркатнинг қабри дастлаб Ёркентнинг эски шаҳридаги Донгдор деган маҳаллада бўлган.

1957 йили Фуркатнинг қабри шаҳарнинг шимол тарафидаги боҳаво яхши жойга, ҳозирги “Ўзбеклар мазори” қабристонига кўчирилган. Шундан сўнг шоир қабрига гумбазли макбара барпо қилинган. Зиёратгоҳ битказилгач Ёркент аҳолиси иштирокида катта йигилиш ҳам ўтказилган. Тез орада унинг қабри зиёратгоҳ сифатида машҳур бўлиб кетган.

Афсуски кўркам ва баланд қилиб барпо қилинган ушбу макбара 1963 йилда юз берган “маданий инқолиб” пайтида бузиб ташланган. Ачинарлиси шундаки, нафақат шоир макбараси бузилибгина қолмай, унинг ўғиллари ва набиралари ҳам таъқиб остига олинган. Фуркатнинг кўлөзма асарлари эса ёқиб юборилган. Шундан сўнг Фуркат ижодини ихлосмандлари шоир қабрини бошқалардан ажралиб туриши учун алоҳида бир тахтачага Фуркатнинг қаерда тугилганлиги ва исмини ёзиб қўйишган.

Ёркент аҳли Фуркатга нисбатан бўлган юксак эҳтиромлари сифатида 1991 йили Фуркат қабрини яна қайта тикланганлар. Орадан ҳеч қанча ўтмай Фуркатнинг янги макбарасининг зиёратига мустақил Ўзбекистонимиздан зиёратчилар кела бошлаганлар. Чунки макбара ичига қирган чоғимиз бир гуруҳ ўзбекистонликлар номидан қўйилган гулларни кўриб кўнглимиз тоғдек кўтарилди. Макбара ичидаги деворларга шоирнинг газалари, жумладан:

Олиб ёдига, сўрмас қимса Зоқиржон Фуркатни,
Агарчи айтадур доим дуо боди саболардин,

деган мисралар билан тугалланган “Ёрқанд шаҳридан Тошболтуга хат” номли мактуби ҳам туширилган. Афсуски экспедициямизнинг вақти чегараланганлиги туфайли Фуркатнинг Ёркентдаги авлодлари тўғрисида маълумотлар олиш имконияти бўлмади. Бинобарин, ҳар бир зиёратгоҳни атрофлича ўрганиш учун бир неча ой эмас балки йиллар керак бўлади. Шундай бир неча кун мобайнида ўнлаб зиёратгоҳлар тўғрисида фақатгина айрим маълумотларни тўплаш мумкин ҳолос. Ушбу ҳолатни назарда тутган ҳолда Қашқар зиёратгоҳларини ўрганиш бўйича уюштирилган халқаро экспедиция аъзолари сафар натижалари ўтказилган йигилишда қелгусида Ўзбекистон ва Хитой олимларининг ўзаро ҳамкорликда муқаддас зиёратгоҳлар бўйича мунтазам равишда олиб борилажак тадқиқотлари тарихимизнинг бизга номаълум саҳифаларини очишда

катта ахамият касб этади деган якуний хулосага келдилар. Зеро, мазкур мавзу билан боглик тадқиқотлар давом этиши шубҳасиз. Чунки Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркат сингари улуг аждодларимиз номи билан боглик мукаддас жойлар, уларнинг хаёти ва ижодига бўлган эътибор халқларимиз ўртасида сўнамас экан, келажакда бундан-да камровли мақола ва кизикарли рисоалар ёзилаверади, албатта.

Фуркатнинг “Туркистон вилояти газети”да босилган мактуб ва мақолаларида ўзлашма сўзлар (Н. Соатхўжаев)

Мумтоз адабиётимизнинг йирик вакилларида бири Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркат (1858-1909) ўзининг ижоди билан ўзбек адабиёти ривожига муносиб ҳисса қўшган маърифатпарвар шоирлардан биридир.

Фуркат яшаб ижод қилган даврда ўзбек халқи хаётида кўплаб ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар рўй берган эди. Бу давр ўзбек адабий тили ҳам муайян ўзгаришларни бошидан кечирди. Бунда ўзбек шоирлари Фуркат, Муқимий, Аваз Ўтар, Завкий қабиларнинг улуши каттадир. Улар ўзбек адабий тилини форс-тожик, араб ҳамда рус тилларининг грамматик шакллари ва лексик унсурлари билан бойитдилар.

Маърифатпарварлик, илмга интилиш, Ватанга, хаётга муҳаббат гоёларини улуглаш қабил шеърлари билан шухрат топган шоир Фуркат ҳам ўз ижодида чет тиллари унсурларидан унумли фойдаланганини қўриш мумкин. Бу ҳолни унинг турли мавзулардаги шеърларида, “Туркистон вилояти газети”да босилган публицистик мақолаларида яққол қўриш мумкин. Фуркат ўзбек шоирлари орасидан чиққан биринчи публицист адиблардан бири ҳам ҳисобланади.

Фуркат ўзга халқлар хаёти билан танишиш, дунё кезиб уни билиш ва саёҳат қилиш мақсадида чет эл сафарларида бўлди. 1891 йилдан бошлаб шоир Туркия, Болгария, Юнонистон, Миср ва Арабистон қабил Оврўпа ва Шарқ мамлакатларида бўлди. Бомбай(Хиндистон)дан Кошгарга ўтади ва ундан сўнг Ёрқент шаҳрига келиб, тақдир тақозоси билан умрининг охиригача шу ерда тургун бўлиб қолади.

Чет элларда юрганида у дўстлари, шеърят аҳли вакиллари билан ҳамиша мактублари орқали мулоқотда бўлди. Шоир “Туркистон вилояти газети”га Истанбул, Самарқанд, Ёрқент, Бомбайдан мақола ва хабарлар юбориб турган ва улар газетада чоп этиб борилган.

Фуркатнинг мактуб ва мақолалари турли мавзуларда бўлиб, улар ўзига хосдир. Уларда ўша давр учун янги бўлган сўзлар, иборалар кўп ишлатилган. Масалан, Истанбулдан юборилган мактубида станция, вокзал, старшина, конверт, телеграм, почтахона, газет қабил русча байналмилал сўзларни ишлатди. Поездни “Оташ ароба” деб атаган. Шоирнинг ижодида рус тили ва у орқали ўзлаштирилган сўзлар миқдори анчагина. Россия томонидан ўлкамизнинг босиб олиниши натижасида турмушнинг турли соҳаларида янгиликлар пайдо бўла бошлади. Бу ҳам ўзбек тили лексикасининг турли янги сўзлар билан бойишига сабаб бўлган. Гимназия, закун, акт, виставка, зал, театр, билет, мошина, бал, зовут, рапорт, генерал губернатор, военный губернатор, подполковник, градус,

редакция, саёз(русча “Съезд” сўзининг бузилган шакли) сўзларини шоир ўз ижодида ишлатган.

Макола ва мактубларнинг барчасида форс-тожик, араб тилларидан ўзлаштирилган сўзлар жуда кўплаб учрайди. Ёшлик пайтларидан форс-тожик шоирларининг ижоди билан яхши таниш бўлган шоир ўзининг асарларида бу тиллардан ўзлашган сўзларни, ибораларни турли мақсадларда қўллаган. Форс-тожик тилидаги феъл ўзакларидан ташкил топган сўзлар катламига қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: рафт-омад – борди-келди, хариду-фўрухт – олди-сотди, жўстужу – кидириш, гўфтўгу – гаплашиш, сухбат, гузориш – ўтиш, сипориш - топширик кабилар. Форс-тожик тилига хос изофий бирикмали сўз ва ибораларга мисоллар: махрами асрор – сирдош, каломи мухтасар – гапнинг кискаси, андалиби хуш илхон – хушовоз булбул, боди сабо – тонг шамоли, ахбори дохилия ва хорижия – ички ва ташки хабарлар, ахли ислом – мусулмонлар; оддий сўзлар: чобукдаст – чаккон, эпчил, нахустин – аввал, биринчи, душвор – кийин, мураккаб, кўшиш – интилиш, паём – хат, нома кабиларни келтириш мумкин.

“Туркистон вилояти газети”да босилган мактаб ва маколаларда арабча сўз ва араб изофали бирикмаларидан ҳам шоир унумли фойдаланган. Унда сойир ун-нос – бошка киши, ўзга, кадим ул-айём – кадим замонлар, байт ул-макар – тўхташ жойи, кароргох, вожиб ул-катл – ўлимга махкум, толиб ул-илм – илм талаб килувчи, фил жумла – жумладан, алассабох – эрталаб каби “ал” аниклик артикли билан келган сўзлар учрайди. Шунингдек, араб тилига хос бўлган кўплик шакли “синик” кўплик шаклидаги сўзлардан ҳам кўплаб мисоллар келтириш мумкин: тужжор – савдогарлар, хужжож – хожилар, авкот – вақтлар, агниё – бой кишилар, акноф, атроф – томонлар, тарафлар ва бошкалар. Форсча, арабча сўзлар катлами мумтоз адабиётимизнинг ажралмас қисми бўлиб келганлиги боис бу ҳолат Фуркат ижодида ҳам ўз аксини топган.

Хулоса қилиб айтганда, Фуркат ўзининг шеърлари, хабар ва публицистик маколаларида чет тиллардан кириб келган сўзлардан кенг фойдаланган. Унинг асарларида туркий халқлар учун умумий бўлган сўзлар ва бошка тиллардан кирган ва ўзлашиб қолган сўзлар кўп. Фуркатни ўзбек адабий тили ривожига ва уни янги сўзлар билан бойитишга катта ҳисса қўшган адиблардан бири деб ҳисоблаш мумкин.

Фуркат ижодида ишк мавзуси (Н. Холматова)

Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётида ўзининг ижоди билан катта ўрин тутган ижодкорлардан бири Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркатдир. Шоир ўз ижоди давомида кўплаб лирик шеърлар, газаллар мухаммаслар, мусаддаслар яратди. Хижрон изтироблари барқ урган шеърини мактублар ҳам ахамиятли. Шоир ўзбек адабиётида ҳаётини лириканинг ривожланишига баракали ҳисса қўшган ижодкордир.

Фуркат ўзи яратган асарларининг мазмуни ва жанр хусусиятлари ҳақида сўзлаб: “Ишк тавсифи ва хусн таърифида газал машқ айлаб ва гоҳи қадимий шуаролар девонларидан бир шўх газални топиб анга ҳар қайсимиз алоҳида мухаммас “боғлар эдик” , - деб ёзади.

Лирика шоир ижодий меросида хажман катта.

Фуркат ижодида газаллар кўп ўрин эгаллайди. Унинг юксак бадиий даражага кўтарилган газаллари маълумки, уларнинг ҳар бир байти бир бадиий кашфиётдир. У шоирона тафсиллар билан иш кўриш, ҳар бир байтда, янги фикр ифодаланиши Фуркат газалларининг фазилатидир. Шоирнинг айрим газалларида маъшука ташки сиймосининг сеҳрли тасвири берилади.

Фуркат лирикасининг табиатини, ундаги етакчи йўналишларни белгилашда ундаги етакчи йўналишларни белгилашда “Касида айгил ўшал дилдорга” деб бошланадиган газал алоҳида ўрин тутди. Ушбу газалдаги ишк факат мажозийгина бўлмай, илохий хусусиятга ҳам эгадир.

“Касида, айгил ўшал дилдорга,
Бир тараххум айласун мен зорга”

Шоир иккинчи байтда у маъшуканинг раҳм-шафқатига зор эканини ёзади.

Тушти савдойи жудолиг бошима
Юрмишам расво бўлуб бозорга”

Жуда содда сўзлардан иборат бўлган бу мисраларда теран мазмун яширинган. Чунончи, “савдойи жодолиг” сўзлар Оллоҳдан айрилиқни “бозор” эса дунёни англатади. Бу жудоликка ошиқ расволиги сабабдир.

Яратгандан жудолик ошиқ “расво”лигига сабабдир, деган хулосага келади. Кейинги байтда шоир ўз ҳолатини ўзгалар назари билан баҳолайди. Шоир ўз газалларининг мавзуси, характери ва максоди ҳақида сўз юритар экан, куйида мисраларни ёзишга ҳақли эди.

Эй муҳаббат аҳли рамзи ишк фаҳм айлай десанг,
Ёзилган куни жигардин, Фуркат, ашъоримга бок.

Фуркатнинг лирик шеърларида ҳаёт ва унга муҳаббат жўшқинлик билан сугорилган У “Ул каро кўз...”, “Сўрмадинг кўзлар каро”, “Юзларингдин шарм этиб”, “Бир камар сиймони кўрдим”, “Фасли гулдур”, “Чиройлик”, “Истар кўнгул” каби шеърларида хароратли ошиқ, гўзал маҳбуба образларини яратган.

Шоир лирикасига хос энг яхши жихатлар унинг “Чаман сахнида дерлар сарв бирла ёсуман нозик” сатри билан бошланган газалида ҳам кўринади.

Мазкур шеърда маъшуканинг факат бир сифати – нозиклиги тасвирланади. Шоир ташки томонни кўрсатиш лозим бўлган восита ёрдамида маъшуканинг ички дунёсини акс эттиради. У маъшука нозиклигини сарв билан киёслайди.

Кийими юпкалигини гул нозиклигига ўхшатади. Газалнинг тўртинчи байтида бевосита маъшуканинг ўзидаги бир дунё нозикликларини кўрсатишга багишланади.

“Қамолингдин халоват топмоги жонларни ондинким,
Дахон нозик, забон нозик, ки лаб нозик, сухан нозик”

(101-бет)

Шоир кейинги байтларда кашу кўзнинг бир-бирига монандлигини гўзал воситалар орқали ифода этади.

Шоирнинг “Қошки” газали муҳаббат мавзусидаги бошқа шеърларига караганда анча умидбахш асарлардан. Бу асарда ёрдан нолимок эмас, у берган азобларни санамокчи ҳам эмас, балки ҳаёлан бўлса ҳам, ёр билан ҳаёт кечириш мумкин бўлган фараҳбахш лаҳзаларни акс эттиради,

“Қошки бир ерда бўлсак эрди жонон иккимиз
Кўзи шум агёрлардин анда пинхон иккимиз”

(82-бет)

Шоирнинг бу шеъри олдинги шеърларидан фарқи бўлиб, даврон маъшукага ҳам вафо килмайди. Шунинг учун ҳам давр келтирган жафолардан кутилиш ҳар иккови учун ҳам заруриятдир.

“Ҳар замон даврон жафосидин килибон бода нўш

Мастликдин айласак кайгуни яксон иккимиз” (82-бет)

Шоир тасвири маромида беради, унинг ҳаётийлигига кўпроқ эътибор бергани кўринади. Фуркат мазкур шеъри билан сўз санъаткори эканини яққол кўрсатди.

Фуркат “Ул каро кўз...” деб бошладиган газали тасвир маҳорати жихатидан шоирнинг энг сара асарлари каторидан ўрин олган. Газалда шоир севги билан боғлиқ ҳолда ижтимоий масалаларни ҳам куйлайди. Газалнинг дастлабки бандларида гўзал ёр суврати, унинг қора кўзлари тавсифи билан бошланади. Бу гўзалнинг қора кўзларига сурма тортмоқлик не ҳожат. Улар шундай ҳам қоп-қора. Гўзалнинг кўзлари тасвири кейинги байтда ҳам давом эттирилади. Шу ўринда шоир қам кўллайдиган истиорадан фойдаланганлигини кўриш мумкин.

Иккала кўзнинг қоралиги туфайли шоир уларни қора хинду болага ўхшатади. Сўнг қайрилма қошлар тасвири берилади. Гўёки, икки хинду болалар ёнма-ён туриб ёй тортмоқдалар.

Ул каро кўз кўзларига сурма бежо тартадур.

Балки ундин даҳр эли ортикча гавго тартадур,

Қошлари остида гўё икки фатан кўзлари

Икки қошу баччадурким, ёндошиб ё тартадур

Шеърдаги образлар тизимининг бир-биридан келиб чиқиши ва бир-бирини такозо этиши ажойиб бадиийлик ҳосил қилган.

Шоир тажниси сўз имкониятларидан усталик билан фойдаланади.

Фуркат анъаналарни янги босқичга кўтара олди ва шу билан ҳам лирик истеъдодини юқори босқичга кўтара олди. Мазкур шеърда маъшуканинг фақат бир сифати-нозиклиги тасвир этилади.

Фуркат ўз ватанини гоҳ мўъжизали санамга, гоҳ қаердадир топталган меҳрибон ёрга ўхшатади.

Шоир моҳир рассом сингари ранглар уйғунлигига алоҳида эътибор беради. Кўз қош тасвиридан сўнг қора зулфингни таърифини беради. Шеърга Юсуф ва Зулайхо образларини киритади.

Не билур Юсуфни, нозу хусн ила мағрурдур,

Ул қадарким ишқ дардини Зулайхо тартадур.

Келтирилган байтда, шоир гўзалнинг хусну жамолини, қошу кўзларини таърифлашдан севги, ноз, дард мавзуларини ифодалайди.

Куйидаги байт бутун газалнининг авж нуктаси ҳисобланади. Бундай нукта Фуркат асарлари ичида алоҳида ўрин тутаяди.

Кўринадики, шоирнинг кўп газалларида севги-ишқ мавзуси муҳим ижтимоий мавзулар билан қоришиқ ҳолда келади.

Фуркатнинг “Сурмадин кўзлар каро” газалида ҳам маъшука гўзаллиги таъриф тавсиф этилади. Ёрнинг ташки қиёфасини кўтаринки руҳда тасвир этиб, газални шундай яқунлайди:

Жаврларким, Фуркат, ул шўҳи жафожу айлади.

Мунча бедоду ситам қилмас мусулмонга фаранг.

Эй Фуркат, у жофокор сенга килган жабру зулмларини фаранг хам мусулмонга килмайди, - демокчи шоир.

Шоирнинг “Кашмирда” газалида хам ишк, ёр тўгрисида сўз боради. Шоир томонидан тасвирланаётган кизнинг сеҳргар кўзларида юз хил жоду усуллари борлигини ифодалайди:

“Бир камар сиймони кўрдум балдаи Кашмирда,
Кўзлари масхуру юз жоду эрур тасхирда”

Шоир ўз шеърларида бадиий санъатлардан хам унумли ва ўринли фойдалангани кўзга ташланади.

Хуллас, шоир ижоди маъшука ва ошиқ севгисига багишланган газаллар кўп учрайди ва улар ўзбек мумтоз адабиётининг бир кисми хисобланади.

Навоийни устоз билиб... (Х.Отажонов)

Адабиётимиз тарихидан маълумки устоз Алишер Навоий газалларига мухаммас боғлаш, назиралар битиш анъана бўлиб келган. Хамшахар шоиримиз Фуркат хам замондошлари Муқимий, Завкий, Мухсиний каби бу борада муваффақиятли калам тебратган. Бу бежиз эмас албатта. Шоир ўзининг “Фуркатнома” асарида Навоий асарларини ёшлигида кизикиш билан ўқигани, хатто тушида устоз билан учрашганини айтади: “Яъни бир кечаким – ул жумъа кечаси эрди – туш кўрдим. Бир чорбоғ эмишдурким эрам гулшани андин нишон бўлгай. Сабзалар ва хуб тоза гуллар хавз яқосида суфаи дилнишин гуногун бисотлар бирла ораста эрди. Ман ул жаннатсаро гулистонда хар тарафга танхо кезар эмишман...”

Ногох, бир зебосурат йигит... пайдо бўлиб пайгом еткурди. Дедиким: “Бир жамоат уламолар сизни сухбатларига таклиф килурлар... Ул азиз ишорати бирла бир киши мени олдимга бир китоб ёзиб кўйди. Ул китоб Амир Алишер Навоийнинг “Чордевон”лари эрмиш. Андин менинг кўлимга калам ва коғоз бериб хар кайсилари бир мисрадин байт айтдилар, мен ёзиб тамом килдим, эрса хаммалари кўл очиб ҳақимда дуо килдилар ва шеър машкига рухсат бердилар”.

Фуркатшунос олимлардар Х.Расул, А.Абдугафуров ва бошқаларнинг махсус илмий тадқиқотларида хам Фуркат бадиий маҳорати шаклланишида, юксалишида ҳазрат Навоий асарлари таъсири катта бўлгани, Фуркат устоз асарларига ҳамоҳанг ижод килгани алоҳида таъкидланган.

Ўзбек адабиётида эски ўзбек ёзуви ҳарфлари маълум маънода маъшукани тасвирлашда хизмат килган. Ҳарф кўринишлари маъшукага киёс килинганда “алиф” унинг тик коматини, “ёй” қошини, “син” унинг тишини, “лом” сочини таърифлашга хизмат килган. Бу борада Навоий алоҳида устунликка эга бўлган. Шоир нафакат ҳарф кўринишларини, балки ёзилган сўзлар ҳақида хам моҳирлик билан байтлар битган: “Бармоғи хайрат била ким лаъли хандон ичрадур, Ул алиф янглиг дурурким фил масал жон ичрадур”. Бунда шоир жон сўзини акс эттирмоқда.

Музейимиз намойишгоҳида Фуркат ҳаёти ижодига оид кўплаб экспонатлар кўйилган.

Бўлимдаги кўлёзма, турли тошбосма экспонатлар билан бирга шоирнинг газалига ишланган “Кашмир гўзали” ҳам бор. У шоирнинг ватандан узоқда эканлигини тарғиб этади деб тушунтириш берилар эди:

Айди: “Эй бечора килдинг на учун тарки ватан?”,

Ман дедим: “ Гурбатда Фуркат бор экан такдирда.”

Бу суратда лаби устида холи бор киз тасвир этилган. Хазрат Алишер Навоий лаб хакида шундай ёзганлар:

“Нукта чун остин бўлур хар кайдаким ёзилса лаб,

Нуктаи холинг нечун болдин ширин лабинг устидадур”.

Байтдан маълумки ёр холи лабнинг устида.

Фуркат ҳам Навойдан илхомланиб лаб хакида ажойиб сўз ўйини килган:

“Нукта лаб устида бежодур” дедим. Айди кулиб:

“Сахв килмиш котиби кудрат магар тахрирда.”

Бу байтни ўқувчиларга етмай қолишига байтдаги “котиби кудрат” сабаб килиб кўрсатилиши мумкин. Мустакилликимиз туфайли биз энди музей томошабинларига ёр лабига нукта кўйган “котиби кудрат” ким эканлигини тушунтириб беряпмиз.

Келгусида Фуркатнинг ана шундай халқдан пинхон тутилган асарлари ўқувчилар кўлига етиб боришида изланишлар давом эттирилади. Зероки, 2010-йил БАРКАМОЛ АВЛОД ЙИЛИ биздан шуни талаб килади.

ФУРКАТНИНГ ЎЗБЕК МИЛЛИЙ УЙГОНИШ ДАВРИ АДАБИЁТИ ТАРАККИЁТИДАГИ ЎРНИ (Нурбой Жабборов)

Ўзбек миллий уйғониш адабиётини Зокиржон Фуркат ижодий меросидан айри тасаввур этиш махол. Бинобарин, XIX аср иккинчи ярмида миллий ўзликни англаш, истибдодга исён, эрк ва озодлик гоёлари дастлаб унинг асарларида бўй кўрсатди. Шоир юртнинг “куффор банди ичра сонсиз тугунда колган”идан, “охиру-л-амр хукумат гулшани хазон бўлиб, булбуллар ўрнини зоглар эгаллаган”идан изтироб чекди, бунинг боиси “сиёсати Рус” эканини баралла айтишга жасорат топди. Ватан ва миллат бошига келган бу огир мусибатга муолажа излади. “Хамани эмди кўз тутғони бир Сохибкирон бўлди”, дея умид ва нажотни истибдод гирдобидан олиб чиқишга кодир йўлбошчининг тарих сахнасига чиқишида кўрди. Миллатнинг бошига давлат хумоси кайтажагига ишонди. Факат бугина эмас. Шоир ўзи мансуб халқнинг замона ахволдан огох бўлмоғини, жаҳолат уйқусидан уйғонмоғини, маърифатдан бахра олмоғини орзулади. Русия гимназияси хакида шеър ёзар экан, миллат болаларининг шу сингари замонавий таълим масканларида ўқишини истади. Виставкани, театрни васф этар экан, шундай маданий ходисаларсиз тараккий этиш имконсиз эканини англади ва англатмокка уринди. Русиянинг ўша даврдаги фан-техника соҳасидаги ютуқларини тарғиб этар экан, уларга “ўз нафъимиз учун мулоҳаза килсок лозим”лигига ургу берди. Аниқрок айтганда, хар бир ишда Ватан ва миллат манфаатини устувор билди. Фуркат миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг “кўп ва хўб” ижод килгани билан алоҳида ажралиб турувчи сиймоларидан. Мумтоз

шеъриятнинг деярли барча жанрларига мансуб қарийб ўн икки минг мисралик назмий мероси, “Ахволот”, “Қавоиди Чин ва умуроти сиёсий” сингари салмоқли насрий, “Тўй хусусида”, “Аза хусусида”, “Гап хусусида” каби этнографик, арузга оид “Илми шеърнинг қоидаи авзонини баёни” асарлари, ижтимоий-сиёсий мавзудаги публицистик мақолалари бунинг далилидир. Бундан ташқари, Ўзбекистон Марказий давлат архивида сақланаётган дастхатлари Фуркатнинг моғир хаттот бўлганини кўрсатса, “Зубдату-л-хуқамо” (“Ҳақимларнинг сараси”) дея шухрат қозонгани унинг фаолияти нечоғлик серқирра эканини, таъобатда ҳам қамолга эришганини тасдиқлайди. Шоирнинг хорижга кетиш ва юртга қайта олмаслик сабаблари шу пайтгача турлича талқин этилган. Бу ҳақда ҳеч қандай асоссиз, ҳужжат-далилсиз ҳар хил тахмину гумонлар ҳам билдирилган. Архив ҳужжатлари ва мавжуд манбалар тадқиқи Фуркатнинг чет элларга кетишининг икки сабаби бўлганини кўрсатади: 1) шоирнинг чор Россияси мустамлака сиёсатини очикдан-очик қоралаб асарлар ёзгани; 2) Фуркат маърифатпарварлик фаолиятининг Ватан ва миллат манфаатларига асослангани. Россия мустабид сиёсати Туркистон халқлари ҳаётининг барча сиёсий, иқтисодий ва маънавий жабҳаларини бирдай исқанжага олгани маълум. Табиийки, миллатпарвар зиёлилар, жумладан Фуркат ҳам бунга бефарқ қараган эмас. Гафур Гулом номидаги Кўкон Адабиёт музейи фондида 7050-рақами билан сақланаётган “Шарҳи рисолату-ш-шамсия ва айяна фийҳи-л-мантика” асари кўл ёзма сининг хошиясига битилган “Муножоти мусаддас” асари бунинг ёркин далилидир. 108 мисрадан иборат мазкур мусаддаснинг жорий имлодаги тўлиқ матни манбашунос А. Мадаминов томонидан тайёрланиб, доцент Р.Тожибоев сўзбоҳиси билан эълон қилинган. Яратганга илтижо, муножот руҳида битилган мусаддасда шоир бундай ёзади:

Зулматни гирдбоди тегди, хуёнда қолдук,
Тўфони хайрат, эйки, гарқи жунунда қолдук,
Гафлат ила ўтуб умр, қулгу- ўйунда қолдук,
Қуффор банди ичра сонсиз тугунда қолдук,
Раҳм айлагил, Худоё, бечора, ҳасталарга,
Ранжуру зору маҳзун, қўнгли шикасталарга.

Фуркат “Зулмат гирдбоди, қуён, тўфони хайрат, гарқи жунун” каби тимсоллар, “Қуффор банди ичра сонсиз тугунда қолдук” образли тасвири воситасида рус мустамлака сиёсатининг моҳиятини бутунлай фош этади. Зеро, бу истибдод сиёсати миллат ҳаётининг барча жабҳаларини бирдай асоратга олгани, миллий истиклолга, нури истикболга элтадиган барча йўлларнинг батамом тўсиб қўйилгани бугун ҳеч қимга сир эмас. Бинобарин, “...рус маъмурияти қонунларни ўзи истаганча ўзгартириб, маҳаллий аҳолининг иқтисодий, ижтимоий, диний ва сиёсий эркинликларини нақ 50 йил давомида қоймол этиб қелган”и ҳам бунинг далилидир. Мусаддаснинг қуйидаги мисралари ҳам истибдод исқанжасида қолган юрт тақдирига қуйиниш ҳисси билан йўғрилган:

Қозию муфти, аълам доим ҳазину маъюс,
Дин қосини тутай деб зиндони ҳамда маҳбус,
Бечоралар на қилсун бўлса сиёсати Рус,
Қўймайди бир тарафдин халқ ичра наңу номус,
Раҳм айлагил, Худоё, бечора, ҳасталарга,
Ранжуру зору маҳзун, қўнгли шикасталарга.

Ушбу мисраларда мустамлака сиёсатининг адолатсизликка, зулмга асослангани, хатто қози, муфти, аълам каби ҳуқуқ қосбонларининг ўзлари ҳам ҳақсизлик гирдобида қолгани

ифодаланган. Уларнинг “Дин посини тутай деб хам зиндонида махбус” бўлиши сабабини Фуркат очик-ойдин кўрсатиб ўтади: “Бечоралар на килсун бўлса сиёсати Рус?!” Хўш, ўша пайтдаги Рус сиёсати нимага асосланган эди? Манбаларда бу ҳақда куйидагича маълумот берилади: “...чор ҳукуматининг золим генераллари Туркистон ўлкасига кўйилгон “миссионер”, яъни дин бузувчи Остроумовларнинг таклифлари бўйича, Туркистон ўлкасининг халқини кўр каби истибдод коронгусида колдирмокнинг маслахатида “русский-туземний” мактаблар очмокка киришдилар. Мадраса вакфларини боний, вакф килгувчиларнинг авлодларига буюриб бериб, сотиб емоқларига фармойиш килиб, мусулмонларнинг жума намозларида подшонинг номини (хутбага) кўйиб ўкимок, “Куръон”нинг “ва-л-мушрикин” деган жойларидан “мушрик” иборатларини чикармок каби беҳуда ишларни амр килдилар. Шахар хокимлари, кози ва амалдорлар хам мактабдорларни чакириб, ох подшонинг номини жами одамларга билдириб, масжидларда, намозларда дуо килдириш, хатто мактаблардаги ёш болалар ўқийдиган Эшон Сўфи (Сўфи Оллоёр)нинг “Чахор китоб”и деган савод китобларидаги “азоби кабр кофирларгадир, чун кўрар гўрнинг азобин баъзи мўмин”дек бўлгон байтларини ва “кофир”, “мушрик” деган иборатларини йўқотиб, янги босиладиргон китоб ва “Куръон”лардан юкорида айтилган калималарни чикаришдек фармойишлар килдилар. Мусулмонларни нигоят эзиб, кисиб, хатто кўчадан пристуф ўтиб холса, ё беихтиёр кўрмай колгон ва ўрнидан турмаган мусулмонлар бўлса, кайтиб келиб уриб, камар эдилар”. Шоир мусаддаснинг бошка бир бандида истибдод исканжасида колган юрт иктисодиёти хам инкирозга юз тутганини, ахли бозор накбатга колиб, тижоратнинг касодга учраганини чукур изтироб билан тасвирлайди:

Уч йил бўлурки колмиш накбатга ахли бозор,
Кўрмас тижоратидин кўп нафъ хайли тужжор,
Ахли хунарда хам йўк чандоне равнаки кор,
Йўқдур Ўзунгдин ўзга бир меҳрибону хамхор,
Рахм айлагил, Худоё, бечора, хасталарга,
Ранжуру зору махзун, кўнгли шикасталарга.

“Уч йил бўлурки холмиш накбатга ахли бозор” мисраси асарнинг Кўкон хонлиги рус кўшинлари томонидан босиб олинганига уч йил бўлган пайтда, яъни 1879 йили ёзилганини кўрсатади. Факат бугина эмас. Шоирнинг фикрича, маънавият бобида хам таназзул жараёни бошланган: “Заифалардин шарму хаё, агниёлардин жуду сахо, бир-бирга ошнодин меҳру вафо йўқолган. Фақр ахлидан каноат, шайхдан риёзат, сўфидан ибодат тобора бархам ўлган. Доно залилу нодон азиз бўлган. Элнинг феълу хўйи кетиб, гуфтугўйи факат шикоят бўлиб колган. Шунинг учун хам эл куффор ахли ичра хайрон бўлиб колган, на хукм килса дархол буйругини олган, олиқ-солиқ бериб толган”. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, мустамлака маъмурияти узокни кўзлаб иш тутган. Ўлкадаги энг эътиборли лавозимларга лаёкатсиз, жокил, Фуркат таъбири билан айтганда, “На хукм килса дархол буйругини оладиган”лар кўйилган. “Рус мустамлакачилари ўзлари ишлаб чиккан “Туркистон ўлкасини бошқариш хақида Низом”да шариат козиларини сайлаш масаласига алоҳида эътибор бердилар, – дейилади “Ўзбекистоннинг янги тарихи”да, – Хонлар замонида саводхон ва нигоят билимдон одамлар козиликка тайинланган бўлса, рус маъмурларининг конунига кўра, саводсиз кишилар хам бу лавозимга сайланиши мумкин бўлди”. Фуркат мазкур асарида бу холни мана бундай образли тасвирлайди:

Хар кайда сарфаёқлар козишинос бўлди,

Барпо килурга фитна бекаму кост бўлди,
Эл ичра кадр топти ким хушлибос бўлди,
Зоти бек ўтмаганлар сохибасос бўлди,
Рахм айлагил, Худоё, бечора, хасталарга,
Ранжуру зору махзун, кўнгли шикасталарга.

Шоир бу ахволдан каттик изтиробга тушади. Ёлғиз панохи – Оллохга муножот килади, ундангина нажот кутади:

Биз Одам ўгли бўлсак, инсон иши хатодур,
Хар шайъ аслисига рожиъ бўлуб кетодур,
Лутфу карамни сандин банда умид этодур,
Фуркат кулинг – гунахкор, сан сохиби атодур,
Рахм айлагил, Худоё, бечора, хасталарга,
Ранжуру зору махзун, кўнгли шикасталарга.

Фуркат муножотида эса ўзи мансуб бўлган миллат дарди каламга олинади. Шоир муножотларини, таъбир жоиз бўлса, ўз кечмишидан узоклашаётган, шу боис сиёсий, моддий ва маънавий инкирозга юз тутган миллатга ўз килмишлари окибатини кўриши, хулоса чиқариши учун тутилган кўзгу деб аташ мумкин. Чор ҳукуматининг манфур боскинчилик сиёсатини бутун мохияти билан фош қилиш, миллатни огох этишга бўлган интилиш, мустабид сиёсатга, жабру зулмга, адолатсизликка бўлган нафрат Фуркатнинг бошка асарларида ҳам акс этган. Жумладан, “Бўлди” радифли мухаммасида шоир бундай ёзади:

Бахор айёми ўтти, на гулу сарву суман колди–
Ки, булбул бирла кумри ўрнига зогу заган колди,
На жоми марг ичмай лолаи хунинг, кафан колди,
Чаманлардин нишон ҳеч колмади, илло тикан колди,
Зимистони ажални бодидин бори хазон бўлди.

Бахор — тараккиёт рамзи. Шоирнинг ёзишича, у ўтиб бўлган. Шунинг учун ҳам булбул бирла кумри ўрнини зогу заган эгаллаган. Бу – юртни Русия забт этганига ишора. Ажал зимистони – истибдод тимсоли. У бор мавжудликни хазонга айлантирган. Бинобарин, истибдод боис миллий анъаналар топталиб, миллат бошига кора кунлар тушган, унинг ҳукуки, эрки поймол этилган. Шоир бу ахвол сабабини аждодларнинг асрий анъаналари унутилгани, “Мусулмон халкимизнинг тўғри йўлдан адашиб, маъсият сори равон бўлгани, ато бирла ўгул ўртасида меҳру шафкат, ано бирла киз орасида зарра хурмат, агниёларда хайру саховат, факиру бенаволарда сабру каноат колмагани” билан изохлайди. Кейинги изланишлар натижасида аниқлаганимиз – шоирнинг шу пайтгача маълум бўлмаган “Бегим” радифли дастхат шеъри ҳам бу жихатдан алоҳида ахамиятга эга. Газал матни бир варақ фабрика коғозига бинафшаранг сиёҳда шикаста аралаш настаълх хатида кўчирилган. Варақнинг ўнг томонида матнни ўқишга ҳалал бермайдиган доғ бор. Ушбу 17 байтли шеър 1889–1891 йилларда Фуркат Тошкентда яшаган даврда ёзилган. Дастхат Х1Х аср хаттотлик санъатининг нодир намунаси сифатида ҳам ахамиятлидир. Унда байтлар муайян мутаносиблик асосида жойлашган. Яъни, байтлар сони юкоридан куйига ҳамда ўнгдан чапга бир, икки, уч, тўрт, уч, икки, бир тартибида квадрат (мураббаъ) шаклида битилган. Мураббаънинг қайси тарафидан караманг, айни тартиб амал қилади. Демак, факат мазмундагина эмас, шаклда ҳам мукамалликка эришилган. Шаклдаги ушбу мукамалликни саклаш учун шеърнинг сўнги 17-байти хошияга кўчирилган. Кўлёзма Фуркатнинг юксак хаттотлик маҳорати намунаси

сифатида ҳам алохида ахамиятга эга. Газалдан олинган куйидаги мисралар шоирнинг мустамлака сиёсатида бўлган мурасасиз муносабатига далил бўла олади:

Шўъбада изхор этиб ногох чархи хийласоз,
Бошлади афсун ила макру дахосидин, бегим.
Гунчаи давлатни гул янглиг паришон айлади,
Тундбоди ходисоти можаросидин, бегим.
Охируламр ҳукумат гулшани бўлди хазон,
Келди зогу колди булбуллар навосидин, бегим.

Мазкур байтларда юртнинг тараккиёт кўеши сўниб, таназзул шоми бошлангани сўнгсиз хасрат билан ифодаланган. Зогнинг макони эса – вайрона. Мустамлакадаги Туркистоннинг аянчли ахволини Фуркатгача ҳеч қайси шоир бунчалик таъсирчан ифодамай олган эмас. Дастхат хошиясида “Камина Фуркат ва хожи Аъзам тарафидин чўх дуо ва саломлар вусулингиз ўлсун” сўзлари битилган. Савол тугилади: шеър қимга багишланган? Фуркат ва хожи Аъзамнинг “чўх дуо ва саломлар”и йўлланган шахс қим? Хошиядаги қайддан буни аниқлаш имконсиз. Хўш, у ҳолда “бегим” дея қим улугланмоқда? Унинг Фуркат ва хожи Аъзамга қандай алоқаси бор? Шоир мустамлака сиёсати билан боғлиқ изтиробларини қим билан бу қадар чин дилдан дардлашиши мумкин? Бу саволларга жавоб бериш учун, аввало, ушбу дастхат шеър матнига мурожаат этиш зарур. Хусусан, қуйидаги байт бу масалага ойдинлик киритиши мумкин:

Шах ҳаёти дуржида бир дур эдинг, бўлдунг ятим,
Кадринг ошди даҳр атаб кўйгон бахосидин, бегим.

Бу сўзлар унинг шох фарзанди эканини кўрсатади. Фуркат қайси шох зурёди билан яқин муносабатда бўлгани, қимга “бегим” дея мурожаат этиши мумкинлиги таҳқиқ этилса, унинг Худоёрхон фарзанди Фансуруллобек экани маълум бўлади. Зеро, шоир “Сабога хитоб” дея номланган шеърини мактубида ҳам Фансуруллобекка “бегим” дея мурожаат этган:

Бегим, жоним, афандим Фансуруллох,
Зихи шахзодаи зу-л-иззау-л-жох.

На ман танҳо, улус шахзодасидур,
Ҳама шахзодалар озодасидур.

Колаверса, Фуркат Тошкентда яшаган даврида Фансуруллобек билан жуда яқин муносабатда бўлган. Бу ҳақда профессор Ш. Юсуповнинг қуйидаги фикрлари, айниқса, диққатга сазовор: “Шеърини, шоирларга ихлоси баланд Фансурулло Фуркат Тошкентда яшаган йилларда 20-22 ёшлар орасидаги йигит эди. Ўзининг ҳамшаҳри бўлмиш забардаст шоир Тошкентда эканини билгач, табиийки, у билан танишиш, дўстлашиш, айниқса шеърини хақида суҳбатлашиш, ўз шеърини машқларини кўрсатиб, ундан маслаҳатлар олиш истаги тез орада Фансуруллобекни Фуркат билан яқинлаштиради. Фуркат Истанбулга бориши биланок энг яқин дўстлари қаторида Фансуруллобекни соғиниб, “Сабога хитоб”нинг салмоқли бир қисмини унга багишлайди. Иккинчи томондан, Фансуруллобекнинг қайнотаси Жўрабек додхоҳ ҳам Фуркат билан гоят яқин муносабатларда эдики, қайнотасининг қорасувдаги қатта боғида бўлган суҳбатларда ҳам у Фуркат билан бир неча бор учрашган бўлиши эҳтимолдан узок эмас”. Дастхат шеърининг қуйидаги мисралари Фансуруллобекка отаси Худоёрхон вафоти, “Чархи хийласоз”нинг шундан кейинги “Макру даҳо”лари, зулму ситамлари муносабати билан ҳамдардлик йўсинида ёзилган:

Одам ўгли йўқ эрурқим, арсаи олам аро,

Бўлмаса озурдадил даврон жафосидин, бегим.

Кимса мехр, ушбу жахондин, кўрдиким,

Кўз туткомиз – Бу жахон ичра жахон ахли вафосидин, бегим?

Манго килгон зулмини кўргилки, уйла бор эдим,

Сен киби шахзодани хайли гадосидин, бегим.

Ушбу 17 байтли шеър шахсан Фансуруллобекка багишланган бўлса-да, унинг теран мазмуни умуммиллий ахамиятга эга. Шеър дуо мазмунида битилган куйидаги байтлар билан якунланади:

Жонсипору кадрдонлигдин бежуз бир тухфа йўк,

Хазратингга Фуркатий холис дуосидин, бегим:

Соя Тангри насиб этгай санинг бошингга хам,

Зойил ўлмас бобако давлат хумосидин, бегим.

Кўринганидек, газалда шоир тахаллусидан кейин хам бир байт келган. Шайх Ахмад Тарозий фикрича: “..Ул байтеким, тахаллусдин сўнгра айтурлар, икки навъ бўлур. Бириси улким, тахаллус байти маънода нотамом колур. Бир байт бирла они тамом килурлар, они мутаммиму-л-анхос ўкурлар. Ва бир навъи улким, бовужудким, тахаллуси тамомдур, бир байт масал тарики бирла келтурурлар, андин тахаллус байтига рабт хосил бўлур, они робита дерлар”. Маълум бўладики, мазкур газалда тахаллусдан кейин келган байт биринчи турга мансуб. Бинобарин, тахаллус байтида маъно тугалланмаган. Кейинги байт (“Мутаммиму-л-анхос”) газал мазмунига якун ясаган. Фуркат яшаган тарихий вазиятда, ўша ижтимоий мухитда мазкур сўзларни битиш чинакам жасорат эди, Ватан ва миллатга фидойилик намунаси эди. Фуркат мураккаб ва зиддиятли даврда яшаб ижод килди. Ўз асарлари оркали илминг, маърифатнинг бекиёс ахамиятини алохида таъкидлади, илму маърифатга миллатни мукаррар таназзулдан куткарувчи ягона восита, “Кўнгулларни сурури, кўрар кўзларни нури” деб каради. Шоир чор истибдодининг фожеий окибатларини фош этиш баробарида миллат фарзандларини ўша пайтда нисбатан илгор бўлган рус маданиятини ўрганишга, ундан ўз манфаатимиз йўлида фойдаланишга чакирди. Шоирнинг Ватан ва миллат манфаатига асосланган маърифатпарварлик фаолияти мустамлака маъмуриятига маъкул келмагани аник, иккинчи сабаби шу. Зокиржон Фуркатнинг юртга қайта олмаслиги хам, бизнингча, икки сабаб билан изохлаши мумкин: 1) шоирнинг чет элларда яратилган асарлари мохият эътибори билан чор ҳукуматининг мустамлака сиёсатида зид экани; 2) Фуркатнинг шахс сифатидаги фазилатлари. Фуркат хаёти ва ижодининг энг самарали ўн саккиз йили хорижда кечди. Унинг чет элларга сафари саналарини энг сўнги илмий изланишлар асосида куйидагича белгилаш мумкин: Туркия-Юнонистон сафари 1891 йил сентябрь – 1892 йил 24 февралгача, Араб мамлакатларига сафари 1892 йил 24 февралдан шу йил августигача, Хиндистон-Тибет сафари 1892 йил августидан 1893 йил сентябрига қадар давом этган. 1893 йил сентябрида у Ёркентга боради ва умрининг охирига қадар бу шаҳарда тургун бўлиб қолади. Шоирнинг “Касида” асари хам мутахассислар ўртасида бахсу мунозарага сабаб бўлган. Асар хатто Фуркатнинг чор мустамлака сиёсати мохиятини тушунмаганига далил этилган. Аслида хам шундайми? Асар матни устида олиб борилган изланишлар бунинг зиддини исботлайди. Яъни, Фуркат бу асарининг хам тагматнига чор истибдодининг асл киёфасини фош этувчи мазмунни махорат билан сингдириб юборгани кузатилади. Жумладан, шоирнинг “Касида”га ёзган сўзбоши-изохи унинг мазкур асарни ёзиш вақтидаги рухий ҳолатини хис этиш имконини берувчи куйидаги жумлалар билан бошланади: “Зимистони шабистонларким, сиёхбахтлар

рўзгоридек каро ва сохиби афкорлар андишаси янглиг узун ва беинтиходур. Бу лайлату-д-дажода уйку дуррожлари кўзлар ошёнасидин рамида килиб, хаёл насойими хар тарафга варзида килур эрди...". карангки, "окподшоҳ"га багишланган касиданинг дебочаси кандай тасвир билан бошланмокда: "Сиёхбахтлар рўзгоридек коп-кора, зимистон тун". Бу тасвир мазкур дебоча давомида "Жўши бахори рашки гулистони Эрам" дея таъриф этилган Фаргона мамлакати, "Бу рохими тасвидотнинг асл шажараи вужуди... обу хавоси обёрлиги бирла тарбият топмиш бўлгон" Хўканд гулшанининг истибдод зулматида колганига ишора эмасми? Ушбу сўзлар замирига худди шу мохият сингдирилган, назаримизда. Акс холда подшоҳ мактовига оид касида бундай дард-алам ифодаси бўлган сўзлар билан бошланмас эди. Колаверса, ушбу изох-сўзбошининг давоми янада чуқуррок мулохаза юритишни такозо этади: "Арбоби назардин умид улким, ушбу жаридога мунсифона кўнгул бирла мутолаа ва мулохаза айлагайлар. Мабодо хотирларига хутур килмагойким, ушбу сўзлар хушомадгўйлик юзидин адо топкон бўлгай деб. Чунки максудимиз асли бошка ерга реша чекмаклиги кўнглумиз ганжинасида мактум ва музмардур. Вассалом". Шоирнинг бу асарга инсоф юзасидан бахо беришни сўраб ёзган ушбу сўзларидан кейин ҳам у ҳақда юзаки мулохаза юритиш арбоби назар – олимлар учун муносиб бўлмаган хол. Бевосита асар матнига мурожаат этамиз. Маснавий Яратганга ҳамду сано билан бошланади:

Жахонда хар наким этти — Худованди жахон этти,
Килиб кудратнамолик замину осмон этти .

Камоли жуди ўн саккиз минг олам айлабон мавжуд,
Мукаррам халк этиб одамни, сунъини аён этти.

Хама махлукни, Борий, мутиъу зирдаст айлаб,
Оларга Одам ўглин чиредасту кахрамон этти.

Хакикий подшоҳеки, жахонни интизоми-чун
Мажозий подшоҳларни жахонга хукмрон этти.

Мазкур ҳамд-байтларнинг сўнггиси, айникса, тагматнда ифода этилган мазмуннинг теранлиги билан ажралиб туради. Яъни шоир "окподшоҳ"га карата: "Сен вақтинчалик мажозий подшоҳсан, сенинг хукмронлигинг ҳам ўткинчи. Хакикий подшоҳ эса Тангри таолодир. У хохлаган куни худди аввалги подшоҳлар каби сенинг хукмронлигингга ҳам чек кўйишга кодир" деган хакикатни образлар воситасида айта олган. Кўриниб турибдики, Фуркат хатто зохиран "окподшоҳ" мадҳига багишлангандек таассурот колдирадиган асарида ҳам йўлини топиб мустамлака сиёсатида бўлган нафратини ифода эта олган. Бу эса, ўз навбатида, асосий фикрларини мисралар тагматнида бериш унинг хориждаги давр ижодида ўзига хос услуб даражасига кўтарилганини кўрсатади. Фуркатнинг Ватанга қайтиш йўллари ёпиб қўйилиши сабабларидан яна бири унинг собит эътиход эгаси бўлгани, деб хисоблаш мумкин. Ўзбекистон Марказий Давлат архиви Н. Остроумов фондида сақланаётган ҳужжатлардан бирида Фуркат машкур "Гимназия" шеърини ёзган пайтда Тошкент Эрлар гимназиясида таълим олган Степанов деган кимсанинг Ёркентга бориб, шоир хақида мана бундай маълумот юборгани қайд этилган: "Мухтарам Николай Петрович, – деб ёзади Степанов, – мен сизга ушбу хат билан Ёркентда кўришганим Зокиржоннинг шеърларини ҳам юборяпман. Очигини айтганда, Зокиржоннинг шеърлари менга ёкмади. Мен Фуркатнинг самимийлигига мутлако шубҳа билан қарайман. Тан олиш керакки, у жуда ақлли, истеъдодли ва бенихоя ёкимли инсон. У табобат билан шугулланади, ерда ишлашни ёктиради. Менинг ўйлашимча, у Россияни мутлако севмайди. (Таъкид бизники – Н.Ж.) Эътиқодда бенихоя собит. Мен унга шеър

ёзишдан ташқари, бизнинг сартларимизни кизиктириши мумкин бўлган маҳаллий мавзулар: бу ернинг аҳолиси, урф-одатлари, саноати ҳақида ёзишни тавсия қилдим. Бу ердаги ақлга сигмайдиган жаҳолат, шунингдек, рус зулмидан доимий равишда норози бўлган бизнинг Туркистон туземлилари фойдаланаётган қулайликларга алоҳида ургу беришни сўрадим” (Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви, фонд № 1009, 1-рўйхат, 135-иш, 42-43-бетлар). Степанов тўғри таъкидлаганидек, Фуркат мустамлакачиларни мутлақо севган эмас. Лекин, бу ерда масаланинг эътибор бериш зарур бўлган бошқа бир жихати бор. Мазкур ҳужжатнинг ўзиёқ кўрсатиб турибдики, Фуркат чор ҳукуматининг доимий назоратида бўлган. Унга ҳатто нималар ҳақида ёзиш ҳам тавсия этиб турилган. Степанов Туркистондаги чор маъмуриятига шоирдаги ўзи ёқтирмаган яна уч хусусият ҳақида ёзиб юборади: 1) унинг Россияга нисбатан самимийлигига шубҳа билан қараши; 2) Фуркат шеърлари унга маъқул келмагани; 3) шоирнинг мустақкам эътиқодли шахс экани. Бу сингари фактлар Фуркат ҳақида мунтазам равишда ана шундай маълумотларни тўплаб борган чор ҳукумати миллатпарвар шоирнинг она-юртга келишини мақсадга мувофиқ эмас деб топгани ва унинг Ватанга қайтиш йўлларини така-так ёпиб қўйгани ҳақидаги ҳулосага олиб келади. Шу ўринда муҳим бир масалага тўхталиш зарурати сезилади. Бу – Фуркат қарашлари миллий уйғониш ҳаракати намояндалари, миллатпарвар жаҳидлар томонидан давом эттирилгани масаласи. Бинобарин, Фуркат ва жаҳидлар қарашларида муайян изчиллик, давомийлик мавжудки, бу кўпдан тадқиқотчилар эътиборини тортмоқда. Бизнингча, Фуркат ва жаҳидлар қарашларидаги муштараклик қуйидаги масалаларда нисбатан аниқроқ кўзга ташланади:

1. Мустамлақа сиёсатида нисбатан муросасизлик. Фуркатнинг юқорида таҳлил этилган “Муножоти мусаддас”и, “Бўлди” радиқли муҳаммаси, “Бегим” газали ва хорижда ёзган бир қанча асарлари, жаҳидларнинг эса бу борада наинки ижодий, ҳатто амалий фаолият билан шугуллангани ушбу фикрни қувватлайди.
2. Замонавий илмларни эгаллашга тарғиб этиш, Оврупо таълим тизимини жорий қилиш орқали ривожланган миллатлар даражасига кўтарилиш орзуси. Бу ҳақда юқорида мухтасар тўхталинди.
3. Матбуот, театр каби ходисалардан миллатни уйғотишда минбар сифатида фойдаланиш. Фуркатнинг “Туркистон вилоятининг газети”да босилган асарлари, “Таржимон”, “Шўро” каби жаҳид матбуотининг нуфузли нашрларида шоир асарларининг эълон қилиниши, кейинчалик жаҳидлар томонидан нашр этилган миллий матбуот нашрлари бунинг ёркин далилидир.
4. Миллатнинг тараккий этишига тўсик бўлаётган иллатларни қескин танқид этиш. Бундай иллатлар – ўзаро нифок ва низолар, илм-маърифатга эътиборсизлик, жаҳолат, илм-фан тараккиётидан ортда қолиш ва ҳ.к. Бу мулоҳазалар Зоқиржон Холмуҳаммад ўғли Фуркатнинг миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг йирик намояндаси, ўзидан кейинги авлод ижодкорларга ҳам қучли таъсир кўрсата олган улуг ижодкор, бутун салоҳиятини, иқтидорини Ватан ва миллат равнақи йўлига тиккан буюқ сиймо экани ҳақидаги ҳаққоний илмий ҳулоса учун асос бўла олади.

Фуркат изидан Ёрқентга саёҳат

Олимжон Ёқубов

“Завқий жамгармаси”

Маккаи Муқаррама, Бухорои Шариф, Хўқанди Латиф... Исми жисмига мос шаҳарлар қаторидан ўрин олишига сабабчи бўлган Хўқанди Латифнинг шоирлари, ёзувчилари,

алломалари билан ўзбек халки ҳар қанча фахрланса арзийди. Улар меросини ўрганиш, авлодларини излаб янги маълумотлар топиб кейинги авлодларга етказиш эзгу, саховатли ишлардандир.

Зокиржон Фуркат Ёрқентда яшаб турганида ҳамшаҳри Муҳаммад Солиҳ ўгли Убайдулла Завкий (1853 – 1921) билан ўзаро соғинч билан ҳол – аҳвол сўраб шеърини мактублар ёзишгани шоирларнинг танланган асарларида тўла ёритилган. Завкийнинг суюкли кизларидан Зебунисонинг ўгли бўлмиш Ёқубжон – раҳматли дадамизнинг хотиралари буйича, катта дадалари Завкий вафот этар чоғларида катта бувилари Тожинисо аяга ховли – жойларни, кашкарлик хотинлари Хайруннисо хожи аяга эса бир шоҳи қийикка тугилган китобларни мерос қилиб қолдиришни васият қилган эканлар. Хайруннисо хожи ая 1932 йилда ўғиллари Муҳаммад Амин ва кизлари Ханифаҳон билан она юрти бўлмиш Қашқарга ўтиб кетганлар. Завкий ўз фарзандлари, неварани чевараларига бундай меросдан ташқари шеър ва газалларида ифода этганидек ёру – дўстларига, қариндош – уруғларига бўлган меҳр – муҳаббатни ҳам мерос қилиб қолдирганиданми ёки бир донишманд айтганидай дўстлик ҳам, душманлик ҳам мерос қолади деганиданми – ана шу меҳр – муҳаббат, қариндошлик, биродарлик туйғуси мени қўпдан бери Қашқарга, Ёрқентга боришга, Завкий ва Фуркатнинг авлодларини топиш ва у ердаги қадамжоларни зиёрат қилишга ундар эди. Вақти – соати қелиб, насиб экан ўтган йил Фарғона вилоят Завкий жамғармасининг йўлланмаси ва қўмағида бу орзуим амалга ошди. Қашқарга бориш осон кечди. Шаҳар сайил ва сайёҳат маркази раҳбари Азимжон Абдуҷабборов қисқа муддатда ХХР га боришга алоҳида виза очдириб бердилар. Ўзбекистон чегара пункти Андижон вилояти Дўстлик постидан декларацияни тўлдириб ёзиб Давлат чегарасидан ўтгач, Қирғизистоннинг Ўш шаҳри автошоҳбекатидан кеч соат 8:00 да автобусда йўлга чиқдим. Ҳамсафарлар қўплари машҳур Қорасув бозорида савдо қилувчи хитойлик ва уйғур савдогарлар экан. Автобусимиз узок йўл учун жиҳозланган, дам олиб кетишга қўрпа – ёстик, телевизор билан таъминланган эди. Ҳа, бу йўллар қадимда, яъни, эраимиздан аввалги йиллардаёқ қарор топган бўлиб, Шарқни Ғарб билан боғлаган асосий савдо йўли ҳисобланиб Қашқар, Фарғона водийси билан Сўғднинг маркази Самарқандгача борган, ундан Марвга қараб йўналган, ораси 750 км бўлган Андижон – Қашқар йўли бўлганлиги тарихдан маълум. Денгиз сатҳидан 7000 метр баландликда бўлган, туркий номи Тангри тоғ – Тянь Шан тизма тоғларидан ошиб ўтишнинг ўз машаққати бор Довон ошиб ўтилса, Хитой чегараси бошланади. Ёзнинг жазирама август ойи иссиғида бу доводда совуқ – изғирин бўлганидан доводдагилар қалпоқ қийиб, фуфайқада юришибди. Кечаси билан автобусимиз тинмай юрди. Бу ерда булутлар осмонда эмас, атрофимизда сузиб ўтишмоқда. Кечаси юлдузлар шундай яқин ва ёрқинки атроф юлдузлар ёруғидан ойдин кечада юргандай бўласиз. Йўлнинг Қирғизистондаги Эргаштомгача бўлган қисмини хитойлик йўлсозлар таъмирламоқдалар. Эргаштом икки мамлакат: Қирғизистон ва Хитой чегара харбий қисмлари жойлашган водий – овул экан. Эргаштомга эрталаб соат саккизда қириб бордик. Иккала чегара ходимлари барча

расмиятчиликларини ўтказишгач, соатларимизни Кашкар вақтига тўғрилаб, биз ниҳоят Хитой тупроғига кириб бордик. Тянь – Шан тизма тоғлари этагидан пастга тушгач, соат 10 ларда бир кишлоқ марказида овқатланиш учун тўхтадик. Муъжазгина, камтарона хусусий ошхонада овқатландик. Уйгурлар туркий халқ бўлгани учун уйгур тили ўзбек тилига жуда яқин, бир – бирини таржимонсиз тушуниш мумкин. Уйгурларнинг энг тансик овқати – лагмонни тановул қилиб турганимизда бирдан ҳамма хўрандалар телевизор ахборотига қулоқ солиб жим бўлиб қолдилар. Уйгур телевидениеси бошловчиси кеча 5 август куни Урумчида ноҳуш воқеалар бўлгани учун барчани осойишталикка, эҳтиёткорликка, огоҳ бўлишга чақирмоқда эди. Кашкарга автобусимиз кечки пайт кириб келди. Мехмонхонага жойлашиб дам олгач, эрталаб Ёрқентга бориш учун автошоҳбекатга келдим. Бу ерда йўловчилар тирбанд, шаҳар ташқарисига автобуслар катнови чекланган. Ноилоҳ, хитойлик ва эру хотин уйгурлар бўлиб таксига ўтирдик. Шаҳардан чиқишдаёқ бизни текширув постларида тўхтатишди. Йўловчилардан мен чет эл сайёҳи бўлганим учун шаҳар сокчилар бўлимига қайтаришди. У ерда ҳужжатларимни компьютерга белгилаб обдан суриштиргач, узр сўраб бизга кетишга руҳсат беришди. Кашкар – Ёрқент ораси 220 кмга йўл бўлиб, Такла – макон чўлини кесиб ўтиб Хиндистон чегарасигача борар экан. Қадимда бу йўл Ўрта Осиёдан Шарқий Туркистонинг бошқа шаҳарларига бориладиган асосий қарвон йўли бўлган. Ёрқентдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган Ёрқентга кириб бордик. Замонавий, кўп қаватли, бир – бирига ўхшамайдиган бинолар, шарқона услубда қурилган мухташам иморатлар, бозорлари гавжум бир диёрга кириб келдик. Қўқонда газалнавис шоир Чархий (Аскарали Ҳамроалиев 1900 – 1979 йил) нинг кизлари Азизахон опа ёрқентлик қариндошлари манзилни бергандилар Чархийнинг жиянлари бўлмиш Муҳаммад Собиржон хожи ота Ёрқентда мени очик чехра, қариндошларча бағриларига босиб қутиб олдилар. Мехмонхонада қолишимга қуймай хонадонларига таклиф қилдилар. Ёзнинг ноз – неъматини билан тўла дастурхон устида қариндошлари, кадрдонларини сўрадилар. Эрталаб нонуштадан сўнг зиёратга отландик. Етмишга бориб қолган Муҳаммад Собиржон хожи ака билан маҳаллалар ичидан айланиб шаҳар қабристонига кириб келдик. Хожи аканинг оналари Марҳаматхон ая – Чархийнинг синглиси шу қабристонга қуйилган эканлар. Қабристонга киришдаёқ бизнинг Шохимардон тоғи тепасидаги Ҳазрат Али макбарасига ўхшатиб қурилган салобатли макбара кўзга ташланиб турибди. Шу онда кўзим макбарадаю, хайратланганимдан бир зум тўхтаб қолдим. Бу ердаги қабристонлар бизникидан фарқли ўлароқ гишт, бетон, мрамор қопланмаган. Қабрлар асосан оддий тупроқ уюмидан, қолаверса хом гиштдан қурилган бешик – сағаналардан иборат. Фуркатнинг хоки қабристондан олиниб макбара ичига қуйилган. Макбара 1993 йилда қуриб битказилган бўлиб. қираверишда мустаҳкам лавҳага араб имлосида Фуркатга уйгур халқининг юксак эҳтироми билдирилган. Зиёратдан сўнг Қуръон тиловати қилиб, боқий дунёга кетганлар руҳига дуола қилдик. Ниҳоят Фуркат авлодлари билан кўришиш насиб этди. Собиржон хожи ака айтганларидек, Фуркатнинг ўғли Нодирхон ота 1983 йилда оламдан ўтган эканлар. Нодирхон отанинг кизлари Тўпинисохон 50 – 60 ёшларда бўлиб, мени самимий, қариндошларча қўтиб олдилар. Ўзбекона уйларига таклиф қилдилар. Дастурхон устида ўзимни таништирдим. Қўқондан қелганимни, боболари Зоқиржон Фуркатнинг Ўзбекистонимизда бағоят кадрлашимизни, фақатгина шахримизнинг ўзида эса марказий кўчалардан бири, сайлгоҳ боғимиз унинг номи билан аталишини, Соҳибзода Ҳазрат мадрасаси ҳужрасида унга бағишланган музей мавжудлигини, яқин орада қенг микёсида унинг таваллудига аталган катта анжуман ва тантаналар ўтказилишини, ҳамда

эртага Кашкарда Завкий авлодларини ҳам топиб зиёрат қилишим зарурлигини сўзлаб бердим. Тўпинисохон кизлари, ўғиллари: Нуригул, Мехригул, Паттигул, Тургунжон, Мухаммаджонлар билан таништирдилар. Бу оила Ёркентнинг Саройқўл маҳалласида истикомат қилар эканлар. Фуркат ҳам шу маҳаллада яшаб ўтган экан. Ёркентда умргузаронлик қилаётган 90 ёшли асли наманганлик Юсупхон хожи ота хонадонларида меҳмонда бўлди. Таникли адабиётшунос олим Пўлатжон Каюмов ўз китоблари “Тазкираи Каюмий” да ёзганларидек Фуркатнинг Ёркентга келиб қолиш сабабчиларидан бири ёркентлик шоир Тажаллий (1918 йилда вафот қилган, асл исми Набираи Хусайнхон хазрат) бўлишлигини Юсупхон хожи ота ҳам гапириб бердилар. Тажаллий кўконлик хазратлар билан, жумладан Кўкон фозилларидан Мавлавий Йўлдош билан алоқалари бўлгани учун ҳам Маккада ҳаж сафаридида бўлганида Зоқиржон Фуркатни учратиб, ҳаж маросимлари тугагач, Хиндистон ва Кашмир орқали Ёркентга бирга олиб келган экан. Фуркатнинг эвараси Тургунжон мактабда ўқитувчилик касби билан машгул эканлар. Сухбат давомида Тургунжоннинг шеърятга ҳаваслари баландлиги маълум бўлди. Илтимосимга кўра ўзлари ёзган шеър машқларидан ҳам ўқиб бердилар. Тургунжоннинг укалари Мухаммаджон тижоратчи эканлар. Мухаммаджон билан савдо – сотик, тижорат ишларида ўзаро кўмаклашишни қилишиб олдик. Телефон орқали хабарлашиб туришни, иложи бўлса Кўконга – Ўзбекистонимизга ташриф буюришларини, бизнинг азиз меҳмонимиз бўлиб кетишларини сўрадим. Собиржон хожи ота ва Мухаммаджон мен билан оғаларча хайрлашиб Кашкарга кузатиб қуйдилар. Кашкар ҳам Ёркент қаби Хитойнинг гарбий қисмдаги катта шаҳар бўлиб Шинжонг – Уйгур мухтор туманида, Кашкар дарёси соҳилида жойлашган. Шаҳар марказидаги меҳмонхонага жойлашгач, кашкарлик қариндошларни излашга тушдим. Бизга маълум манзилда бўлдим. Маҳалла кўмитасида, кексалар билан сухбатда бўлдим. Масжидда намоздан сўнг ёши катталардан суриштирдим. Бу манзилда Завкий авлодлари яшамаганлиги маълум бўлди. Хукумат идоралари, маҳалла кўмиталари шу кунларда фавқулодда ҳолат бўлгани учун кидирув натижали бўлмади. Биргина умид шу бўлдики, Кашкар шаҳри, Ёрбоғ райони, Заргарлик кўчасида яшаётган адабиёт ўқитувчиси Абдурахим Собит ака муҳим гапни айтдилар: Завкийнинг ўғли Мухаммад Амин (тахаллуси Тўлқин) нинг шеър ва газаллари Урумчида нашр қилинган “Шинжонг ўзбек адиблари” уйгур тилидаги китобида босилиб чиққан экан. Бу китобга Фуркатнинг “Дилрабо”, “Кўрдимки, бир париваш”, “Бу ҳаёл эркан галат” ва “Хайрият” қаби газаллари киритилган. Китоб муаллифи урумчилик адабиётшунос олим Кодир Аҳмад балки Мухаммад Аминнинг яшаб ўтган манзилини билиши мумкин экан. Буюк суфийлар, тасаввуф пирлари, азиз – авлиёлар олиму фузалолар қабрини зиёрат қилиш улуг савоб ишлардандир. Шундай ният билан Хайитгоҳ масжиди майдонидан автобусга тушиб Офокхожа макбараси зиёратига бордим. Кашкарда архитектура ёдгорликларидан Хайитгоҳ масжиди, XVIII асрга оид Офокхожа макбараси яхши сақланиб қолган ва улар давлат муҳофазасига олинган. Макбарага етиб келганимда, шу ердаги Офокхожа масжиди жума қуни бўлгани учун гавжум эди. Макбара Амир Темур Хожа Аҳмад Яссавий хотирасини улуглаб қурдирган макбара қаби салобатли, мовий ранг безаклар билан қошинланган, олд томони гулзор қилинган. Макбарага қираверишда ўша вақтлардан қолган гиштин дарвоза олдида каттагина ҳовуз бўлиб дарахтлар соясида атрофни салқин қилиб турибди. Ривоят қилишларича Машраб наманганлик устози йўлланмаси билан Кашкарга келиб, ўша ҳовуз олдида ўтирганини қўрган хазратнинг муридларидан бири Офокхожага, бир мусофир йигит юпун қийимда ҳовуз лабида ўтирганини айтади. Офокхожа: “У йигит узоқдан келган меҳмон. Исми

Машраб. Олиб киринг” – деб буюради. Машхур шоиримиз Боборахим Машраб (1657 – 1711 йил) ўшанда 17 ёшда бўлиб, бир неча йил мурид бўлиб хазрат хизматида бўлган Мулло Хидоятullo хошам номи билан машхур бўлган Офокхожа 1695 йилда вафот қилиб шу макбарага дафн қилинганлар. Макбара ичига қирганимизда Офокхожанинг 5 авлоди: ўгил – қизлари, невара – чеваралари бу ерга дафн қилинганини айтишди. Ўртадаги қизил алвон ёпинчқли сагана Офокхожа қабрлари экан. У зоти шарифнинг оталари асли Самарқандли бўлиб, Шарқий Туркистонга келиб қолган эканлар. Офокхожанинг хозирги авлоди қўпроқ шу Офокхўжа махалласида истикомат қилар эканлар. Зиёратларни тугатиб Қўқонга эсон – омон етиб келганимдан сўнг, шоир Чархийнинг яқин шогирдларидан бири қўқонлик таниқли хонанда, адабиётшунос, филология фанлари номзоди Назиржон ака Назаров бу изланишга яна бир янгилик қиритдилар. 1970 йилларда Чархийга қариндошларидан – Гулжа шаҳридан хат келган. Хатда ёзилишича Завқий авлодлари Гулжа шаҳрида яшаётганлари, Завқийнинг қизи Ханифахон ўзбеклар махалласида шоира бўлиб танилиб қолганлиги айтилган. Ха, энди насиб қилса, аждодларни излашни Урумчи ва Гулжада давом эттириш ниятимиз бор.

ФУРКАТНИНГ «ИЛМ ХОСИЯТИ» ШЕЪРИНИ ЎРГАНИШ (Р.Саидова)

«Илм хосияти» шеъри қуйидаги режа асосида ўрганилади:

1. Қирши (ўқитувчининг қискача сўзи).
2. Шеърни ифодали ўқиш.
3. Шеърда учраган қийин сўз ва ибораларга изох бериш.
4. Шеърни суҳбат методи билан ўрганиш.
5. Темани мустақамлаш ва яқунлаш.

Ўқитувчи «Илм хосияти» шеърини ўтмасдан илгари юқоридаги режа асосида мазкур асар ҳақида қирриш машғулоти ўтқазади. Бу машғулот маъруза методи билан олиб қорилади.

Дастлаб ўқитувчи «Илм хосияти» шеъри юзасидан қирриш машғулоти олиб қорганда шоирнинг таржимаи ҳолига мурожаат қилади, яъни Фуркатнинг Тошқент шаҳрида бўлгани, Тошқентдаги янги илм ўчоқлари, техника ва маданият билан танишгани, натижада шоирда янги-янги илгор фикрлар тугилгани ҳақида, бу таассуротни «Гимназия», «Илм хосияти», «Суворов ҳақида», «Виставка хусусида» қабри шеърларида ифода этгани ҳақида маълумот беради. Бу маълумот «Илм хосияти» шеърини ўрганиш ва пухта тушуниш учун замин хозирлайди, кейин ўқитувчи шеърни ифодали ўқийди. Бунинг учун ўқитувчи шеърнинг вазнига алоҳида диққат қилади. Шеърнинг вазни қуйидагича:

Мафоилун—мафоилун—фаулун

Дейин сўз ил—м нинг хоси—ятидин.

Баён айлаб—анинг мохи—ятидин.

Ўқитувчи олдин бахрни (мафоилун—мафоилун—фаулун) ўқишни, кейин шу бахрнинг ўқилишига мослаб шеърни ўқишни ўргатади. Шундай метод билан иш олиб борилганда, шеърни ўқиш осонлашади. Бир неча ўқувчи шеърни ифодали ўқийди ва мазмунини сўзлаб беради. Шундан сўнг шеърдаги тушунилмаган сўзлар ўрганилади. Ўқитувчи тушунилмаган сўзларни уч группага бўлиб тушунча беради: 1) айрим шахслар, олимларнинг номлари, 2) илм-фан терминлари, 3) изоҳ талаб қиладиган сўзлар. Бу сўзларнинг ўзи ва изоҳини алоҳида картонга ёзиб, синфга илиб кўйилади.

Фуркатнинг "Илм хосияти" шеърдаги тушунилмаган сўзлар изоҳи

Айрим шахслар-нинг исмлари Изоҳи Илм-фан термин-Лари Изоҳи Айрим сўзларнинг изоҳи Айрим сўзларнинг изоҳи (давоми)

Фалотун ёки Афлотун

Арасму (Аристотель)

Лукмон Эрамиздан илгари 427 йилда тугилиб, 343 йилда вафот этган юнон олими.

Буюк юнон олими, эрамиздан илгари 384 йилда тугилди, 322 йилда вафот этди.

Александр Македонскийнинг устози

Араб афсоналари-даги машхур олим (табиб) хикмат анжуман

дониш

донишманд

улум

сохиби хунар

фунун билимдонлик, фал-сафа, физика

мажлис, йигин

билим, маълумот

билимдон, ўқимишли

илмлар

хунар эгаси

билимлар, илмлар, хунарлар зихи — яхши

гўш — кулок

фархунда — бахтли, кувончли фатонат — зий-раклик

адад — сон, санок

акмал — етук, етишган

магриб — гарб сокин — тинч, бир жойда турувчи сипохийлик иши — амалдорлик, ху-кумат иши

махз — бутунлай

басту кушод — боғликни очиш (хал бўлмаган масалаларни ечиш)

сурур — шодлик дариго — афсус, аттанг хосият — махсус си-фат

мохият — хакикат, хар нарсагшнг асли

сипехр — осмон, ос-мон гумбази

хиргох — чодир

офок — дунё (уфк-нинг кўплиги)

бахр — денгиз

бар — куруклик
мусаххар — забт ки-линган
заковат — нозик-фахмлик
хирад — акл, хуш
афзун — ортик, зиёда
ойин — расм, одат, килик
жахонбин — жахонии кўрсатувчи
таманно — тилак, ис-так, орзу
назора — караш, назар ташлаш
нафъ — фойда
суд — фойда

Бундай машгулотдан кейин ўқувчилар «Илм хосияти» шеърининг мазмунини яхши тушуниб оладилар, сўнгра ўқитувчи рахбарлигида асар тахлил килинади. Бу ўринда ўқитувчи мусохаба методидан фойдаланади. Куйида ушбу сухбатнинг мазмунини келтирамиз:

Ўқитувчи. Шоир «Илм хосияти» шеърида Искандар замонасидаги илм-маърифатни кандай тасвирлайди?

Ўқувчи. Фуркат Искандарни жажон подшоси, бутун дунёни — куруклик ва денгизни эгаллаган шахс деб тасвирлайди. Шоир Искандарнинг карамогиди 4000 олим бўлиб, улар илм соҳасида Арастудан юкори туради деб кўрсатади. Хусусан, Фалотун хамма илмни эгаллаган, хатто ажалга хам чора топган эди, у канча илмларни ижод килди ва шу билан оламни обод килди. Фалотун Искандарнинг буйруги билан шундай ойна ясадики, бу ойнага караган киши бутун дунёни кўрарди. Аммо ойнада кўринган одамлар билан сўзлашиш мумкин эмасди. Искандарнинг олимлари уларни сўзлатиш чораларини топа олмадилар. Ўша вақтдаги олимлар одамларнинг хатларини бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга тезрок етказиш ва тезрок жавоб олиш йўлларини хам кашф кила олмадилар.

Ўқитувчи. Фуркат фан ва техникани ривожлантиришда Россиянинг ролини кандай ифода этади?

Ўқувчи. Фан ва техникани тараккий эттиришда Россия шоирнинг диккат марказида турди. Фуркат илм-фанни тараккий эттиришда Россия олимлари зўр гайрат кўрсатганлигини, уларнинг Афлотундан хам устун эканлигини эхтирос билан тасвирлади. Сўнгра шоир рус олимларининг почта-телеграф ихтиро этганларини, техниканинг бу шахобчаси халк ва ҳукумат ишини енгиллаштирганини бирма-бир баён килади.

Ўқитувчи. Шоир ўз шеърини нима билан тугатади?

Ўқувчи. Шоир ўз шеърини халкни илм-фан ва техникани эгаллашга чакириш билан якунлайди.

Ўқувчилар билан ўтказилган юкоридаги сухбат охирида ўқитувчи уларнинг берган жавобларини тўлдиради, якунлайди, хар кайси илмнинг заминида меҳнат ётишини ўқувчиларга ўқтиради, замонамизнинг маданиятли ва ўқимишли кишиси бўлиб етишиш учун меҳнат ва илмга муҳаббат билан караш лозимлигини айтади. Шундан сўнг ўқитувчи ўқувчиларни икки группага бўлади, биринчи группага шеърни яна бир марта кўриб чикиб, шеърда келишик кўшимчалари кандай ишлатилганини кузатишни, иккинчи группага эса бор дурур, бирла, олгайлар, аларга, туруб, бўлсун каби сўзларнинг хозир кандай ёзилишини айтиб беришни топширади.

Уйга куйидаги маколлардан хохлаганини танлаб иншо ёзиб келиш вазифа килиб топширилади:

1. Билим — бахт келтирар.
 2. Билим—давлатдан киммат.
 3. Билим — кучда, куч — билимда.
 4. Илм—акл чирोगи.
 5. Илм, билим—ерга эмас, элга.
-

ФУРКАТ ШЕЪРЛАРИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИНИ ЎРГАНИШ (Р. Тожибоев)

Кўкон адабий мухитининг энг таникли намояндаларидан бўлган машхур шоир Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркат (1859-1909)нинг ижодини кенг ва чуқур ўрганиш хар бир ўқувчининг вазифаси бўлмоги лозим деб ўйлаймиз. Чунки Фуркат ўткир истеъдоди билан халкимиз орасида кенг шухрат қозонган атокли ўзбек шоирларидан биридир.

Мустакиллик йилларида шоир ижодини умумий ўрта таълим мактабларида ўрганишга катта эътибор берилмоқда. “Умумий ўрта таълим мактаблари учун адабиёт фанидан Дастур”да Фуркат ижодини IX синфда ўрганиш кўрсатилган. Дастурга асосан 9-синф учун чиқарилган дарслик-мажмуа(Тошкент, 2006; муаллифлар: К.Йўлдошев, В.Кодиров, Ж.Йўлдошбеков)да Фуркатнинг бешта газали, биттадан мухаммас ва мусаддаси берилган. Мазкур шеърларнинг гоёвий-бадий хусусиятларини тўлақонли ўрганишда уларнинг вазнларига хос бўлган жихатларни ҳам эътиборга олиш зарур. Чунки адабиёт фанидан Давлат таълим стандартларига шархларда уқтирилишича, “Умумий ўрта мактаб битирувчиси ... мумтоз бадий асарлардаги шеър санъатлари, бадий усуллар, кофия, радиф, вазн ўлчовлари сингари шаклий хусусиятларни фарқлай олиши ва шу асосда бадий матнни тахлил қила олиши; аруз вазни ва уларнинг ўлчовларини фарқлаши ҳамда бадий асар талқинида қўллай олиши лозим”(Каранг: “Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Она тили. Адабиёт. Ўзбек тили (таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун)”. 1999 йил, I-махсус сон, 148-154-бетлар).

Куйида шоирнинг 9-синфда ўрганилиши кўзда тутилган шеърларининг вазн хусусиятларини кўриб чиқамиз:

I. Фас-ли нав/-ба-хор ўл-ди/ ке-ти-бон/ зи-мис-тон-лар,

– V – / V – – – / – V – / V – – –

Дўс-т-лар/ га-ни-мат-дир/ сай-рэ-тинг/ гу-лис-тон-лар.

– V – / V – – – / – V – / V – – –

Фо-и-лун / ма-фо-ий-лун / фо-и-лун / ма-фо-ий-лун

Демак, ушбу газал хазажи мусаммани аштар вазнида ёзилган.

II. Ул ка-ро кўз кўз-ла-ри-га сур-ма бе-жо тор-та-дур,

– V – – / – V – – / – V – – / – V ~

Бал-ки ан-дин дах-рэ-ли ор-тик-ча гав-го тор-та-дур.

– V – – / – V – – / – V – – / – V ~

Фо-и-ло-тун / фо-и-ло-тун / фо-и-ло-тун / фо-и-лон

Газал рамали мусаммани максур вазнида ёзилган. Аммо газалнинг 3-, 5-, 7-, 15-, 17-, 19-мисралари, яъни кофияланмайдиган айрим сатрлари рамали мусаммани махзуф вазнида яратилган бўлиб, рукнлари “фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилун” шаклидадир:

Вазн талабига кўра, 2-мисрадаги “дахр эли” бирикмасида васл коидаси кўлланилади, яъни бу бирикмадаги икки сўз бири-бирига кушиб ўкилади. 6-байтдаги “хусн ила” бирикмасини ўқишда ҳам мазкур коидани кўллаш керак бўлади. 5-байтдаги “бўй”, “богнинг”, “богбон” сўзлари “бў-ўй”, “бо-г-нинг”, “бо-г-бон” тарзида, яъни бир бўгин орттириб ўқиш талаб этилади. 6-байтдаги “ишк” сўзи “иш-к”, 7-байтдаги “ишкни”, “мушк” сўзлари “иш-к-ни”, “муш-к”, 8-байтдаги “кажрафторнинг”, “айшни” сўзлари “каж-раф-то-р-нинг”, “ай-ш-ни” тарзида ўкилиши лозим.

III. Сур-ма-дин кўз- / лар ка-ро кўл- / лар хи-но-дин / ло-ла-ранг,

– V – – / – V – – / – V – – / – V –

Го-за-дин юз- / лар-да то-бу / ўс-ма-дин кош- / лар та-ранг.

– V – – / – V – – / – V – – / – V –

Фо-и-ло-тун / фо-и-ло-тун / фо-и-ло-тун / фо-и-лун

Демак, ушбу газал рамали мусаммани махзуф вазнида ёзилган. Аммо газалнинг 5-, 7-, 9-, 15- мисралари, яъни кофияланмайдиган айрим сатрлари рамали мусаммани максур вазнида яратилган бўлиб, рукнлари “фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилон” шаклидадир:

Бо-ри но-зик пан-жа-лар ол-тун у-зук-дин зе-б-нок...

– V – – / – V – – / – V – – / – V ~

Гав-хар ос-кон хал-ка-лар сий-мин та-но-гу-ши-да банд...

– V – – / – V – – / – V – – / – V ~

Гам-за бир-ла ўл-ту-рур гах жил-ва-лар бир-ла ю-рур...

– V – – / – V – – / – V – – / – V ~

Ул па-ри-ваш иш-ки-дин-ки тел-ба-дур-мен го-х сог...

– V – – / – V – – / – V – – / – V ~

Аруз вазнида ёзилган деярли барча шеърларда мана шу каби ходиса учрашини таъкидлашни истардик. Чунки кўрсатилган мисралардаги охириги хижолаар ўта чузик бўлиб, бу эса “фоилон” рукнини хосил қиляпти. Натижада вазнинг номида ўзгариш бўлмоқда. Аслида бу икки вазн – рамали мусаммани махзуф ва рамали мусаммани максур ўртасидаги фарк деярли сезилмайди, чунки мисра охиридаги бўгин чўзик хижо бўлса ҳам, ўта чўзик хижо бўлса ҳам, барибир бошка чўзик хижолаарга караганда чўзикрок талаффуз этилади. Лекин вазни номлашда махзуф рукни билан максур рукнини бир-биридан фарқлаш лозим.

Вазн талабига кўра 2-байтдаги “рўймол” сўзини “рў-йи-мол”, 3-байтдаги “зебнок” сўзини “зе-б-нок”, 6-байтдаги “шўх-шанг” сўзини “шў-хи-шанг”, 7-байтдаги “менга” сўзини “ме-нга”, 8-байтдаги “гох” сўзини “го-хи”, 9-байтдаги “жаврларким” сўзини “жав-ри-лар-ким” тарзида ўқиш керак бўлади. 2-байтдаги “кўйлак узра” бирикмасини эса “кўй-ла-куз-ра” шаклида ўқиш лозим. Шунингдек, 3-байтдаги “гавхар оскон”, 9-байтдаги “Фуркат ул” бирикмаларини ўқишда ҳам “васл” коидасини кўллаш лозим.

IV. Биз ис-тиг-но э - ли кич - кир-ма-гон маъ-во - га бор-мас-миз,

V – – – / V – – – / V – – – / V – – – А-гар чан-ди-ки
хир-ман ай-ла-са дун - ё - га бор-мас-миз.

V – – – / V – – – / V – – – / V – – – Ма-фо-ий-лун
ма-фо-ий-лун ма-фо-ий-лун ма-фо-ий-лун

Газал хазажи мусаммани солим вазнида ёзилган.

Бу газални ифодали ўқишда ҳам вазн талабаларига риоя қилиш керак бўлади.

1-байтдаги “биз истигно” сўзини “би-зис-тиг-но”, 2-байтдаги “зохир этса” бирикмасини “зо-хи-рэт-са”, “мавж уран” бирикмасини “мав-жу-ран”, 4-байтдаги “халк аро” бирикмасини “хал-ка-ро”, 6-байтдаги “биз эллар”, “факр элимиз” бирикмалари “би-зэл-лар”, “фак-рэ-ли-миз” шаклида ўқиш лозим. Буни васл коидаси талаб этади.

V. Ки-ши хо-лим-/ ни бил-мас мех-/ ри - бо - ни-дин / а-даш-ган-ман,

V – – – / V – – – / V – – – / V – – –
Ва-тан о-во-/ ра – дур-ман дў/-с-то-ни-дин / а-даш-ган-ман.

V – – – / V – – – / V – – – / V – – – Ма-фо-ий-лун
ма-фо-ий-лун ма-фо-ий-лун ма-фо-ий-лун

Мухаммас хазажи мусаммани солим вазнида ёзилган.

Бу мухаммасда ҳам вазн талабига кўра 1-банддаги “дўстонидин” сўзини “дў-си-то-ни-дин” шаклида, 2-банддаги “гамнок” сўзини “гам-но-ок” шаклида, “чок” сўзини “чо-ок” тарзида ўқиш керак бўлади. Акс холда вазн охангдорлиги талабдагидек чикмайди.

V. Сай-динг қў-/ я-бер сай-ёд / сай-ё-ра / э-кан мен-дек,

– – V / V – – – / – – V / V – – –
Ол до-ми-/ ни бўй-ни-дин / бе-чо-ра / э-кан мен-дек.

– – V / V – – – / – – V / V – – –

Мафъ-ув-лу / ма-фо-ий-лун / мафъ-ув-лу / ма-фо-ий-лун.

Демак, бу мусаддас хазажи мусаммани ахраб вазнида ёзилган. Шеърни ўқишда 7-, 14-, 19-22-, 25-28-, 31-мисраларда “васл” коидасини қўллаш керак бўлади.

Умумий ўрта таълим мактаблари адабиёт дастуридан ўрин олган мумтоз шеърятимиз нафосатини кўрсатувчи асосий омиллардан бири бўлган аруз вазнини ўрганиш давр талабидир. Шундай экан, мумтоз шеърятимиз намуналарини ўқувчиларга ўргатишда уларнинг вазн хусусиятларини эътибордан соқит қилмаслик ҳар бир адабиёт муаллимнинг муҳим вазифасидир.

“УЧ ХАРОБОТИЙ” □ □ КИМЛАР ЭДИ? (Р. ТОЖИБОЕВ)

Халкимизнинг ардокли шоири, айти пайтда таваллудининг 150 йиллиги юртимизда кенг нишонланаётган Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркат (1859-1909)нинг бой ва ранг-баранг адабий меросида “Уч хароботий” мусаддаси ҳам борлиги барчамизга яхши маълум.

Уч хароботий эрурмиз, соқини майхонамиз,
Хум бошидин чарх уруб, монанди парвонамиз,

Маст ўлубмиз, жўшиши майдин ажаб девонамиз,
Холимиз дунё гамидин, фориғи кошонамиз,
Ёр бизнинг ёримиз, жонон бизнинг жононимиз,
Ушбу даврон бирла ўлсак, йўк эрур армонимиз, -

банди билан бошланувчи мазкур мусаддас мазмун ва бадиий жихатидан юкори даражада бўлгани сабабли 1958 йилда эълон килинганидан буён кўплаб йирик адабиётшунослар эътиборини жалб этган ва ўзининг юкори бахосини олган.

Улуг шоиримиз ва зукко адабиётшунос Максуд Шайхзода мазкур мусаддасни “Фуркат лирикасининг шох асари деб саналишга лойик” деб таърифлайди. Унинг фикрича, “бу мусаддас хақиқий дўстликнинг ва хаёт, бахт, севги тантанасининг ўлмас таронасидир” (Каранг: Шайхзода, Максуд. Фуркат хақида кайдлар//Китобда: Фуркат ва Муқимий хақида мақолалар. Тошкент, Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1958, 67-68-бетлар.)

Давр адабиётини пухта ўрганиб, йирик тадқиқотлар яратган йирик адабиётшунос Г.Каримов унда Фуркат дунёкарашининг муҳим томонлари акс этиши билан бирга унинг ижодий-эстетик позицияси ҳам ифода килинганини таъкидлаган (Каранг: Каримов Г. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи китоб. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1975, 191-бет).

Таникли фуркатшунос А.Абдугафуров уни “фалсафий-сўфиёна йўналишига эга бўлиб, Фуркат лирикасининг бошқа намуналаридан ажралиб туради” деб таърифлайди. (Каранг: Абдугафуров А. Зокиржон Фуркат(хаёти ва ижоди) Тошкент, “Фан”, 1977, 128-бет).

Академик А.Каюмов мазкур мусаддаснинг шоир ижодида алоҳида ўрин тутишини таъкидлаб, “бу мусаддас Фуркат ва яна ўша доирадаги икки шоир иштирокида мушоира йўли билан ёзилган шеър бўлса керак” деб тахмин килади (Каранг: Каюмов А. Шеърят жилолари. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1997, 92-93-бетлар).

Устоз адабиётшуносларимизнинг бу машхур мусаддас хақидаги фикрлари бизни изланишларга чорлади. Айниқса, академик А.П.Каюмовнинг мусаддас муаллифлиги масаласида билдирган фикрлари шеърнинг ёзилиш тарихини ва ундаги уч хароботийнинг кимлар эканини аниқлашга бўлган иштиёкни оширди.

Маълумки, Фуркат ижодининг дастлабки йилларида унинг Хўканди латиф адабий мухити вакиллари билан ижодий ҳамкорлиги самарали бўлган. Унинг кўплаб газал ва мухаммаслари шу ижодий ҳамкорлик натижасида яратилгани шубҳасиз. Бу ҳақда унинг ўзи 1891 йилда ёзилган “Хўкандлик шоир Зокиржон Фуркатнинг ахволоти, ўзи ёзгани” номли асарида куйидагиларни кайд этган: “Чун ёшим соати умр шабру рўзида йигирма тўрт шуморига етти. Ул вақт Хўканд вилоятидаги фозил ва расо таъби кишилар бирла иттиход айлаб, аларнинг суҳбатидин кўб бахралар топдим ва аср шуароластиким, чунончи, мавлоно Мухйи ва мавлоно Муқимий ва мавлоно Завкий ва мавлоно Нисбатдурлар, хамиша мажлис бунёд айлаб, зодаи таъларимиздин мушоара килур эрдук ва бир газалда татаббуъ кўргузуб, бир мазмун хар навъ ифода топар эрди. Гоҳо хамд гулшанидин гул узуб, гоҳо наът нахлистонидин самарчин бўлур эрдук ва баъзи вақт ишк тавсифи ва хусн таърифида газал машк айлаб ва гоҳи қадимий шуаролар девонларидан бир шўх газални топиб, анга хар қайсимиз алоҳида мухаммас боғлар эрдук”. (Каранг: Фуркат. Танланган асарлар. Икки томлик, иккинчи том. Тошкент, 1959, 139-140-бетлар.)

Фуркатнинг мазкур сўзларидан илхомланиб, “Уч хароботий” мусаддасига вазни ва кофияланиши жихатидан яқин бўлган уч газал диққатимизни ўзига тортди. Улар

Кўконлик олимлар – захматкаш адабиётшунос, зукко матншунос, мархум Ахмадjon Мадаминов ва А.Турдиалиевлар томонидан нашрга тайёрланиб, 2003 йилда чоп этилган шоир Завкийнинг “Ажаб замона” шеърлар тўпламидан ўрин олган. Бу газалларни куйида келтиришни лозим топдик:

Биринчи газал

Бодаи васлинг қачон нўш этибон қонамиз?
Онгача хижронда бўлгайму бизи майхонамиз?
Шамъи оламсўз хуснингни кўруб, парвонаваш
Умрлардур оташи ишкинг аро ўртонамиз.
Бир мурувват кўргузуб, хуршиди оламтобдек,
Партави хуснинг билан қилгил мунаввар хонамиз.
Лутф этиб гар хотири махзунимиз шод этмасанг,
Биз ҳам этган ваъдаи рўзи аластдин тонамиз.
Отма кўнгул шишасига санги бежо, синмасун,
Табъимиз озода деб, Фарғонада махтонамиз.
“Рух”ни голиб айлагил “шох” ҳам махалли қишту мот,
Ишк базми ичра сатранж ўйнагон уч донамиз.
Кўнглумиз айлаб паришон, хар тарафга тарқатиб,
Неча муддатдурки, ул новаки мужгон шонамиз.
Анбарин зулфингни боглаб жонлара таъвиз учун,
Ёдинг ила кечалар гохо чўчуб уйғонамиз.
Завкий ила Фурқатий, қулбанга дўстинг келмаса,
Айлаб истигно бизам мундок ёрдин тонамиз (Мазкур китоб, 20-бет).

Иккинчи газал

Муддатедур, бодаи ишкинг ичиб мастонамиз,
Масти лояъқил бўлуб, эл ичра кўп афсонамиз.
Истама дур айламак шамъи жамолингдин бизи,
Рахм қилқим, жону дил қилган фидо парвонамиз.
Қолмади таннинг мадори, жавру озоринг чекиб,
Жона етук, лутф қил, бўлсанг агар жононамиз.
Телба кўрсанг, эй пари, хар лахза тут маъзурқим,
Биз жунун сахросидин қелгон ики девонамиз.
Холу абрў ёдида бўлдук қаронгу рўзгор,
Нур ила нетгай ёрук этсанг қелиб қононамиз.
Ўзгалардин сонмақим, биз ошнолигда хасан,
Ихтироз этма, арода йўқ эрур бегонамиз.
Эй, малохат мулкининг султони, этма ноумид.
Қулларингнинг қуллари хайлида ўзни сонамиз.
Тушмаса гар арзимиз васлинг қулогига қабул,
То тирикмиз, Завкий, Фурқат хажр ўтига ёнамиз. (21-бет)

Учинчи газал

Ой жамолинг шамъига хар кеча ўртаб ёнамиз.
Жон нисор этмоқда гўёқим, пари, парвонамиз.
Неча қундур, айладинг базми висолингдин йирок,

Эй пари, бўйла хаёлинг истаюб девонамиз.
Боглаюб ахли мухаббат, санга бўлдук ошно,
Гарчи бўлса сарвакд жилвагахи бегонамиз.
Жоми ишкингдаин мухаббат бодасин ул дам ичиб,
Фориг эл ташвишидин, то ушбу дам мастонамиз.
Мунча гавгодин, ракиби рўсиях, недур мурод?
Табъи нозукдур, кўтармас фитнани жононамиз.
Хохи рад килгил бизи, хохи кабул эт, шахриёр,
Даст “алиф-лом” хизматингда тургучи мардонамиз.
Ой жамолингдаин кўтар етти хижоб, тўккиз никоб,
Чун харими васлинга махрам бўлолмай ёнамиз.
Колмади токат тагофулдин, нигоро, хам чу тифл,
Ваъдаи халвога токай талпиниб алдонамиз.
Аксарини Нисбатий, кам Завкию Фуркат деди,
Биз хам истигно этиб мундог жавондин тонамиз. (22-бет)

Биринчи газал адабиёт ахлига устоз адабиётшунос, мархум Г.Каримовнинг олий ўқув юртлари талабалари учун ёзилган “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги оркали маълум эди. Тўгри, Г.Каримов асли 9 байтли бу газалнинг 6 байтини келтирган, холос. Адабиётшунос нима сабабдан бундай килгани бизга маълум эмас. Газалнинг 2-, 3-, 4-байтлари тушириб колдирилган. Натижада у олти байтли газал сифатида ўқувчилар диққатига хавола килинган. Г.Каримов ёзишича, “Мазмунан характерли бўлган бу газал ўзининг умумий рухи ва услуби билан Фуркатнинг машхур “Уч хароботий” мусаддас-таржиъбандини эслатади. Бу газалда хам “Уч хароботий” мусаддас-таржиъбанддаги каби самимий мухаббатга эга бўлган, лекин ёрнинг бевафолигидан алам ва изтироб чеккан “уч ошик” хакида фикр юритилади. Бу газалда хам истигно билан ўз ёридан кечиб, фалсафий мулохазалар оламига отилган “нозик табиатли” ошиклар образи гавдаланиб туради. Газал гоъвий йўналиши жихатидан “Уч хароботий” мусаддасидаги мазмунни давом эттириши билан бирга, кофия, вазн ва бадий образлар системасида хам унга ўхшаб кетади” (Каранг: Каримов Г. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи китоб. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1975, 191-бет).

Иккинчи газал хам адабиёт ахлларига маълум. Унинг матнини дастлаб таникли адабиётшунос, мархум А.Абдугафуров ўзининг “Зокиржон Фуркат” рисоласида келтирган (Каранг: Абдугафуров А. Зокиржон Фуркат(хаёти ва ижоди). Тошкент, “Фан”, 1977, 129-бет). Мазкур нашрда ушбу газал тўккиз байтли бўлиб, куйидаги байт унда еттинчи бўлиб келган:

Айладук таклифи вайрона, Сулаймон деб сани,
Гарчи мўри ланг янглиг кодири бир донамиз.

“Ажаб замона” китобида мазкур газалнинг саккиз байтли бўлиб келгани ноширларнинг бошка кўлёма баёзга асосланганларидан бўлса керак. А.Абдугафуров мазкур газални “шу вазн ва кофияларда хамда етакчи рух жихатидан мусаддасга хамоханг” дея таърифлайди. Муаллиф газални Фуркат каламига мансуб деб хисоблайди ва юкорида келтирилган биринчи газални “Завкий хам бу мавзуда калам тебратиб, Фуркат газалига хар жихатдан монанд назира яратади, у хам лутф билан Фуркат тахаллусини ўз газалида келтиради. Аммо Фуркат газалидан фаркли ўларок, Завкий назираси уч шахс номидан ёзилганки, бу уни юкорида сўз юритилган мусаддас (“Уч хароботий” - Р.Т.)га

янада якинлаштиради” (Абдугафуров А. Ўша манба).

Иккинчи ва учинчи газаллар 1990 йилда А.Мадаминов томонидан эълон қилинган эди (Қаранг: Мадаминов А. Фуркатнинг янги топилган шеърлари // Китобда: Фуркат ижодиёти. Тошкент, “ФАН”, 1990, 120-122-бетлар). Бирок улар Фуркат ижоди намуналари сифатида китобхонларга тақдим этилган эди.

Бизнингча, ушбу биринчи ва иккинчи газалларни Фуркат ва Завкийнинг, учинчи газални эса Нисбатий, Завкий ва Фуркатларнинг ижодий ҳамкорлигида яратилган десак, янглишмаган бўламиз. Уларнинг шу тарика яратилгани газаллар мактаъларида ҳам яққол акс этиб турибди.

Мазку газаллар академик А.П.Каюмовнинг “Уч хароботий” мусаддаси муаллифи масаласидаги тахминларини қўллаб-қувватлайди. Нисбатий, Завкий ва Фуркатлар дастлаб мазкур газалларни битганлар, сўнгра шу газаллар вазни ва қофиясида боўланувчи мазкур мусаддасни яратганлар. Мусаддасда ҳар уч шоирнинг 1883-1886 йиллардаги қайфиятлари, ҳаётга қарашлари ўз аксини топган. Ўша пайтларда, Фуркат ҳали Қўқонда яшаб юрганида ушбу шоирлар маънан жуда яқин бўлганлари айна ҳақиқат.

Ана энди асл мақсадимизга келдик. “Уч хароботий” мусаддаси Нисбатий, Завкий ва Фуркатларнинг ижодий ҳамкорлиги меvasи ўларок дунёга келган дейиш мумкин. Шеърнинг лирик қахрамонлари – “уч хароботий”, “уч аламқаш”, “уч қаландар”, “уч биродар”, “уч мусофир”, “уч адоий”, “уч навоий”, “уч ғарибий”, “уч вафойи”, “уч балоқаш”, “уч муқаддар” эса, шубҳасиз, Нисбатий, Завкий ва Фуркатдирлар.

Фуркат маънавияти ёшларга ўрнак (Р. Зокиров)

Ўзбек адабиётида маърифатпарварлик гоёсини тарғиб этган ижодкорлар қаторида Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркат ҳам ўз ўрнига эга. Фуркат ўзидан бой адабий мерос қолдирди. Шоир шеърлари, асарлари ўзбек халқининг маънавий бойлиги ҳисобланади. Мустақиллик шарофати туйғайди Фуркат шахсига, унинг ижодига янғича муносабат пайдо бўлди. Шоир фаолиятига бўлган илмий қарашлар янғича ёндашув асосида таҳлил этила бошланди. Унинг шеърларидаги миллий рух энди ҳақиқий ўз ифодасини топди, десак муболага бўлмайди. Шоирнинг биргина “Келинчак” газалининг ўзидаёқ ўзбек халқининг миллий маънавияти ўз аксини топганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир. Зеро, шоир ўзбек келинчагининг миллатимизга хос бўлган назокатини моҳир санъаткорлик билан тасвирлаган. Газалдаги ўзбек келинчагининг ҳаё ва ибоси, садокат ва вафоси, миллий либос ҳамда зеб-зийнатлар билан безаниши бугунги кун ўзбек қизлари учун ҳам намуна бўла олиши шак-шубҳасиздир. Фуркатнинг ижодий мероси, адибнинг ҳаёт йўли ёшларимизни миллий руҳда тарбиялашда, уларга ватанпарварлик туйғуларини сингдиришда дастуриламал бўлиб хизмат қилади.

Ҳуқуматимиз томонидан шоир шахсига, унинг ижодига ҳурмат ва эҳтиром қўрсатилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 25 августдаги “Миллий гоё тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўрисида”ги

№451-сонли қарорига асосан вилоят ҳокимлигининг 2009 йил 27 октябрда №201 сонли “Атоқли шоир ва ўзбек адабиёти намояндаси Зокиржон Холмухаммад ўгли Фуркатнинг 150 йиллигига тайёргарлик кўриш ва ўтказиш тўғрисида” ги қарори ҳам фикримизга асос бўла олади.

“КАШМИРДА” ГАЗАЛИДА ГЎЗАЛ МАЪШУКА ТАСВИРИ (С. Каримова)

Ўзбек мумтоз адабиётида портрет яратиш алоҳида маҳоратни талаб қилади. Шу билан бирга ҳар бир ижодкор ўзига хос йўлдан бориб, сўзлар орқали портрет чизиш услубини шакллантиради. Ўзбек адабиётида гўзал аёл тасвири поэзияда ҳам, прозада ҳам ёзувчи симпатияси билан боғлиқ ҳолда берилади. Ижодкорлар гўзаллик ва гўзал аёлни қандай тасаввур қилишларидан келиб чиқиб тасвир берадилар. Шунингдек, улар яратган портрет асар гоёси, образ характери билан боғланган ҳолдагина бадиий қимматга эга бўлади. Портретлар ўзига хос юк олиб, гоёвий маъно ташийти ва характерни тўлақонли чиқишига хизмат қилади.

Таваллудининг 150 йиллиги нишонланаётган мумтоз адабиётнинг лирик шоирларидан бири Фуркатнинг “Кашмирда” (Фуркат. Танланган асарлар. –Т., 1958, 48-бет) деб номланган газали бор. Бу газалда гўзал аёл тасвири ўзига хос услубда чизиб берилади. Газални ўқир экансиз, санъаткорнинг мўйқалам билан чизилгандек, аёлнинг мукамал қиёфаси тасвирлаб берилганлигини кўрамиз. Газалдаги шоирнинг максоди гўзал аёл, гўзал аёлга муносабат, гўзалликнинг инсонга таъсири масалаларини ёритишдир. Фуркат шу мақсад асосида сўзлар ва фикрлар ўйинини беради, чиройли мисраларга фикрини сингдиради.

“Кашмирда” газалида гўзал аёл портретини чизишда шоир муваффақияти сезиларли тарзда китобхонни мафтун қилади. Портрет деталлари билан гўзалнинг ички қиёфасини, инсоний фазилатларини, шунингдек, гўзалдаги бироз қибри кўрсатишга хизмат қилдирилган. Шоир тасвирга олган гўзал хуснда бебаҳо ва тенгсиздир. Унинг гўзаллигидан ошиқнинг бутун борлигини қоплаган туйғу тахлили лирик руҳда мисраларга сингдириб юборилади.

Кашмир шахрига борган шоир бир гўзалга рўбарў бўлиб, хусни олдида лол қолади:

Бир камар сиймони кўрдим балдаи Кашмирда,
Кўзлари масхуру юз жоду эрур тасхирда.

Мазмуни:

Кашмир шахрида ойдек кўзни камаштирувчи бир гўзални кўрдим. Кўзлари билан сехрлаб, юзларидаги жоду ақлу хушимни йўқотди.

Байтнинг дастлабки мисраларидаёқ газалга ой сиймоли аёл қириб қолади. Сўнгра аёлнинг гўзал кўринишга сабаб бўлувчи ҳолатларни алоҳида деталлар орқали асослайди. Аёлнинг юзи-кўзида сехрловчи ифода борлиги бадиий ифодалангани.

Аёлнинг кўзлари табиий гўзаллиги билан эмас, балки ифодаси билан ҳам жозибали. У кўзлари билан тикилиб қараганда сехрловчи нур тарқалиб, ошиқни жодулайди. Ошиқ сехр таъсирида гўзалга боғланиб, унинг олдидан қетолмай қолади. Унинг қўлига тушиб,

факат хуснини васф килиш билан банд бўлади.

Зарра-зарра зар сочар бошига хар кун офтоб,
Субх келгач, кеча ётиб чашмаи эфирда.

Мазмуни:

Офтоб хар куни бошига зарра-зарра нур сочади. Эфир чашмаси (булок)да тун тугаб,
тонг отади.

2 байтда офтоб хар куни гўзалнинг бошига ўзининг заррин нурларини сочиши хакида фикр берилади. Гўзалга нур таралиб туриши унинг юзи нурли эканлигидан далолатдир. Юзи, жисми нурга тўлган аёл ниҳоятда латофатлидир. Бу эса хар бир нарсани олтинга айлантириш хусусиятига эга бўлган афсонавий иксир чашмасида тун тугаб тонг отган пайтдаги олтин нурлар таралгани кабилдир. Яъни гўзалнинг ўзи (иксир чашмаси) ва ундан нур тарилиши (гўзалнинг нурли юзи) ошикка жон бахшида этади.

Бир кўриб гохи закон Хорут ила Морут иков
Чохи Бобил ичра колмишлар бўлак тадбирда.

Мазмуни: Хорут ва Морут иккови юзнинг чап кисмидаги чукурчани кўриб, Бобил чохида бошка тадбир излайдилар.

Байтдаги юзи нурга тўлган гўзалнинг кулганда хосил бўладиган юздаги, юзнинг ияк кисмидаги чукурчаси янада сеҳрловчилик хусусиятини орттириб юборган. Шоир Фуркат гўзал аёл портретини яратишда навбатдаги деталь – кулдиргичга юк ортади. Гўзалнинг кулдиргичи шу кадар сеҳрлики, сеҳргарларнинг мукаддас даргохи бўлган Бобил (Вавилон) чохидаги сеҳргарликни ўргатувчи Хорут ва Морутлар ҳам ўйланиб колади. Уларнинг сеҳр-жодуларидан хам кўра гўзалнинг сеҳрловчи кучи юкорилигини англашади ва бошка тадбир ахтармокчи бўлишади. Машхур Хорут ва Морут хакидаги афсонага ишора бериш билан фикр бўрттириб кўрсатилади.

Ламъаи кийгоч кўзидин анинг барки нигоҳ,
Тезлик жавхарлари гар бўлса хам шамширда.

Мазмуни: Кийик, кисилган (бодом) кўзидан оқаётган шуъла яшинга ўхшайди. Худди шамширнинг тезлигидаги нурлар каби.

Байтда гўзал портретини янада мукаммаллаштириш максидида нигоҳнинг ўткирлигига эътибор каратилган. Гўзалнинг мафтункорлигини оширувчи яна бир манба нигоҳининг тезлигидир. Нигоҳ ошикнинг дилини ўртади ва гўзал бир караб кўйганидаёк, ошикнинг калбида ёндириб юборадиган яшин каби гулу пайдо бўлади. Бу эса шамширнинг (килич) тезлик билан харакатлантирилганда ялт этган нурнинг пайдо бўлишига нисбат килинган.

Яъни килич зарб билан бош кесиши мумкин. Бу эса кишининг калбига кўркинч солади. Кўркинч ва гулу бир-бирига киёс килиниб, гўзалнинг кудрати кучлилигига ишора килинган.

Коши узра холининг асроридин бир нуктадир,
Сураи нун ўкидим пайваста хар тасвирда.

Мазмуни: Кошининг устидаги холи сирларидан хабар берувчи нуктадир. Уни васф килиш учун нур сурасини ўкидим.

Байтда гўзалнинг гўзаллик сирларидан бири коши тепасидаги холи ва холнинг ўрнашган жойи. Шоир яратаётган аёл портретининг мукаммалигини белгиловчи навбатдаги деталь унинг холидир.

Хол бошка миллий адабиётларда аёл гўзаллигини белгиловчи восита сифатида ишлатилиши шарт эмас. Рус ва гарб ижодкорлари гўзаллар тасвирида холга доим хам мурожаат килмайдилар. Масалан, А.С.Пушкиннинг “Евгений Онегин” асаридаги Татьяна,

Л.Н.Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” романидаги Наташа Ростова образларини яратишда уларнинг холларига эътибор берилмаган. Лекин ўзбек адабиётида аёлнинг юзидаги холи гўзаллигини белгиловчи асослардан бири бўлиб хизмат килади. Масалан, А.Кодирийнинг “Ўткан кунлар” романида Кумуш холининг чиройли тасвири бор. Фуркатнинг ушбу газалида гўзалнинг қоши устидаги холи тавсифи портретдаги аёл гўзаллигини таъминловчи деталь сифатида далилланади. Хол маъшука гўзаллигини таъминловчи восита. Унинг мавжудлиги ва ўрнашган жойи Котиби кудрат – яратувчига боғлиқ. Борликнинг яралиши нун сурасида кайд этилади. Шу сабаб “нун” сурасидаги нун (ن) харфи кош ва холга ўхшатилади. Бу ўхшашлик асослари 2 та. Биринчидан, “нун” сурасида бунёдкорлик хақида фикр юритилиши. Иккинчидан, нун (ن) харфининг мавжудлиги ва унинг чиройли ифодаси. Газал давомида шоир иккинчи маротаба хол деталдан фойдаланган:

“Нукта лаб устида бежодир”, -- дедим. Айтди кулиб:

“Сахв килмиш котиби кудрат магар тахрирда”.

Мазмуни: Лабинг устидаги холинг бежо турибди десам, бино килувчи котиб тахрир килаётган пайтда хато килган, деди кулиб.

Олдинги байтда гўзалнинг қоши устидаги холи юзига мутаносиб тушган бўлса, лаби устдаги холи бежодир. Бу нукта шу қадар мафтункорки, ихтиёрингдан айирмай иложи йўқ. Гўзал маъшука сўзлаганда лабининг устидаги холи ҳам ҳаракатланади. Ошиқнинг холи танг (бежо) бўлади. Шунда маъшука ошиқнинг ахволдан кулиб, бу яратувчи котибнинг хатосидир, деб жавоб беради. Бир жойда турмай лаб устидаги холнинг кимирлаб туриши, яъни бежоланишидан.

Кейинги байтда гўзалнинг сочи тахлилга тортилган:

Форуг эрмас ҳеч ким у дилрабонинг ишкидин,

Зулфига дил басталиг хар бир жувону пирда.

Мазмуни: дилга ором берувчининг ишига мубтало бўлмаган инсоннинг ўзи йўқ. Хар бир ёшу қари унинг зулфига дил боғлаган. Бу байтдаги аёл портретини мукаммалаштирувчи соч, одатда, узун бўлади ва кўпинчау арконга, илонга ўхшатилади. Шу сабаб Фуркат газалида ҳам сочининг боғловчилик хусусиятига суянилган. Хар бир ёшу қарини маъшуканинг гўзаллиги сочи орқали чирмаштирган. Ўзбек мумтоз адабиётида соч тавсифи кўплаб учрайди. Фуркат ҳам салафлари ортидан бориб, сочни хусн орттирувчи деталь сифатида кўллайди.

Кейинги байтда сочининг хусусиятлари кўпайтирилади:

Айтдим: “Эй, жон офати, зулфингга бўлмишам асир!”

Айтди: “Бул савдони кўй, умринг ўтар занжирда!”

Мазмуни: Ошиқ гўзалга, эй жоннинг офати, сочингга асир бўлдим, деса, маъшука ошиққа бундай савдога боғланмагин, умринг занжирда ўтади, деб жавоб беради.

Урушларда асир тушганлар бўйнига, кўлига, оёгига занжир солинган. Газалда ҳам рамзий маънода ошиқни боғлаган ишк – соч воситасида занжирланган. Яъни зулф – соч занжирга ўхшатилади. Кўл-оёги боғлиқ ошиқ маъшукага ўз ахволини баён этади. Лекин маъшуканинг жавоби аниқ. Сочимга бойлана кўрма, умринг боғланиб ўтади. Шоир ишкли кўнгил хамиша занжирланган деган хотимани беради. Савол-жавоб давом эттирилиб, мавзу ўзгаргандай бўлади:

Айди: “Эй бечора, килдинг на учун тарки Ватан?”

Ман дедим: “Гурбатда Фуркат бор экан тақдирда!”

Мазмуни: Ватандан узоқда бўлишининг сабаби нимада, деб сўради. Мен айрилиқ

такдиримда бор экан деб жавоб бердим.

Газалнинг сўнгги кисмида ошикнинг бечора ахволи гўзални безовта килади. Ўзга юртдан Кашмирга келиб қолиш сабабларини сўрайди. Ошик бунга очик жавоб беришдан тортинади. Жудоликнинг пешонага ёзилганлигини таъкидлайди. Гўзал бепарво. Ватандан жудолик эса унданда ёмон. Газал бошидан охирига қадар тазод санъати асосида қурилган. Маъшуканинг гўзаллиги ва бепарволигига ошикнинг гариблиги ва беватанлиги карама-қарши қўйилган. Тазод орқали гўзалнинг кибр-хавоси янада бўрттирилади. Ошикнинг ўй ва режалари ачинарли эканлиги, бошқа Ватанда бахт туткич бермаслиги ёритилади.

Газалда шоир Фуркат портрет яратиш имкониятларини кенгайтирган. Киёсий ва тазодли тасвир фикр бериш учун қулай вазият яратган. Шоир Фуркат гўзал аёлга бўлган муносабат орқали жамият ва сиёсат ҳақидаги қарашларни маъшуқа портретига сингдирган. Бу фикр газалнинг сўнгги байтида, айникса, ёркин ифодаланган. Портрет тасвир шоир ўтказмоқчи бўлган фикрни усталик билан яширади. Х.Олимжон, шеърда шоир фикрини сўнгги байтдан ахтармоқ керак, деган эди. Фуркат шоир ўзга Ватанда ошиклик ҳам гариблиқдир, хатто гарибга маъшуқа ҳам бепарводир, деган фикрни сингдиради.

ФУРКАТНИНГ “ФАСЛИ НАВБАХОР ЎЛДИ” ҶАЗАЛИ ТАХЛИЛИ (Т. Абдуқаримов)

9 синф ва академик лицейларнинг ҳозирги адабиёт дастури талабига кўра, Фуркат лирикаси ўрганилади. Шоир лирикасининг гўзал намуналаридан бири “Фасли навбахор ўлди” газали бўлиб, уни ўрганиш учун бир соат ажратиш мумкин. Унинг режаси қуйидагича бўлади:

Режа:

1. Фуркатнинг ҳаёт йўлини қисқа такрорлаш, лирик шеърларини эслаш.
2. “Фасли навбахор ўлди” газали матни устида ишлаш:
 - а) газални ҳофиз Таваккал Кодиров ижросидаги матнини лентадан қўйиб эшиттириш;
 - б) шеърни ўқувчиларга ифодали ўқитиш, паузаларини изохлаш;
 - в) шеър матнидаги кийин сўзлар маъносини тушунтириш.
3. Шеърнинг гоёвий мазмуни ҳақида маълумот бериш.
4. Шеърнинг бадиий хусусиятлари (қофия, жонлантириш ва вазн) юзасидан суҳбат.
5. Суҳбатни яқунлаш ва хулосалаш.

Режага кўра, дарс аввал ўтилган мавзу Фуркат ижоди ва унинг ўзбек мумтоз адабиётида тутган ўрни бўйича фикрлашдан бошланади. Бунда 1Х синф дарслигидаги савол ва топшириқлардан фойдаланилади. Ўқувчилар жавоби хулосаланади. Шундан кейин янги мавзу эълон қилинади. Кейин эса “Фасли навбахор ўлди” газали асосида Т.Кодиров ижро этган ашулани лентадан қўйиб эшиттирилади, кейин матни 2-3 ўқувчига ўқитиб қўрилади, сўнгра матндаги тарихий сўзлар лугати устида иш олиб борилади. Бу жараёнда хуррам-шод, яшнаган; абри найсон-бахордаги булут, настаран – оқ гул, ёсуман - ёйсуман, эгилган; савсан - гулсафсар, зимистон - қиш, субх

– тонг пайти, гирибон – кийим ёкаси каби сўзлар ўқувчилар томонидан аникланади, ўқитувчи томонидан изоҳланади.
Шундан сўнг, шеърнинг ўкилиши ҳамда паузалари устида иш олиб борилади. Бу жабхада ўқитувчи куйидагиларни таъкидлайди:
Аруз вазнида ёзилган шеърларни ўқишда паузага алоҳида эътибор берилади. Масалан:

Фасли навбахор ўлди, // кечибон зимистонлар, //
Дўстлар, // ганиматдур, // сайр этинг гулистонлар //.
Субҳидам тушиб шабнам, // бўлди сабзалар хуррам //,
Гул уза томиб кам-кам, // ёгди абри найсонлар //.

Биринчи, учинчи, тўртинчи мисралар икки паузадан, иккинчи мисра эса уч паузадан иборат, яъни 1, 3, 4-мисралардаги 1, 2-паузалар 7 бўгиндан ($2=7+7$), иккинчи мисра уч паузадан иборат бўлиб, биринчи пауза 2, иккинчи пауза 4, учинчи пауза 7 ($3=2+4+7$) бўгин ёки хижодан иборат.

Ўқитувчи ифодали ўқишдаги бу коидаларни ўқувчиларга тушунтиргач, шеърни коидага риоя қилиб ўзи ўқийди, бир неча ўқувчига ўқитади. Натижада асарнинг мазмуни ўқувчиларга ўзлашиб боради.

Ана шундан сўнг, ўқитувчи ушбу асарнинг гоъвий мазмуни билан куйидагича таништиради:

Муқимий ва Фуркат хассос шоир бўлганлар, улар ватан табиатини, хусусан, баҳор фаслини севганлар; табиатнинг гўзал манзараси бу икки шоирга илҳом, завк-шавк бағишлайди.

Бу фаслда Фаргона водийси гул бокка айланади, Ўзбекистон чаманларга кўмилади, лекин бу ўлканинг ажнабийлар кўлида эканидан шоирлар афсусланадилар. Ўлкада тенгсизлик ҳукм суради. Уларнинг кўз ўнгида аввало баҳор гўзаллиги гавдаланса, иккинчи томондан халқнинг оху фарёди, алам-дарди намоён бўлади. Дейиш мумкинки, улар Туркистонни мустақил кўриш орзуси билан яшайдилар. Бундай карама-каршилиқ Фуркат ижодига кучли таъсир этади ва бу зиддиятни ўз ижодида акс эттиради:

Фасли навбахор ўлди, кечибон зимистонлар,
Дўстлар, ганиматдур, сайр этинг гулистонлар.
Субҳидам тушиб шабнам, бўлди сабзалар хуррам,
Гул уза томиб кам-кам, ёгди абри найсонлар.

Шоир баҳор гўзаллигидан мамнун бўлади, халқни бу гўзалликдан баҳраманд бўлишга чакиради:

Куймасун бу водийда не учун димогимким,
Ранжу гуссада доно, кечса шод нодонлар.

Бу сатрларда нодонларнинг шодлиги, доноларнинг ўша даврдаги кайгу аламга дучорлигидан шоир кайгурмоқда.

Ўқитувчи мазкур шеърни таҳлил қилаётганда, унинг кофиясига ҳам эътибор бериши, газал мисралари охирида келган кофиялар билан бирга, ички кофиялар ҳам мавжудлигини тушунтириши лозим. Байтдаги “зимистонлар” билан “гулистонлар”, “найсонлар” билан “сронлар” сўзлари кофиядошдир. Лекин юкоридаги байтда ички кофия ҳам бор. Масалан, шабнам кам-кам, юзни-кўзни сўзлари ички кофиядир. Бундай ички кофиялар шеър мазмунининг бўртиб туриши, мисраларнинг охангдор бўлишини таъминлайди.

Шоир шеърнинг гўзаллигини, таъсирчанлигини ошириш учун ажойиб бадий воситалардан фойдаланади. У дастлаб гўзал жонлантириш яратади. Бу жонлантириш шеърга бадий латофат, мусикийлик багишлайди. Шеър мисраларидаги “сабзалар”, “настаран”, “нарғис”, “хуррам”, “ювиб юзни”, “очибон кўзни интизори ёронлар” сингари сўз ва бирикмалар оркали кўкаламзор ва гуллар жонлантирилади.

Шунингдек, шоир булбул, гунча ва гулнинг ажойиб образларини яратади:

Булбул ўкигоч йиглаб субхидам хазон фаслин,

Гунча кон ютуб, юз чок этди гул гирибонлар.

Бундай мажозий маънолар шоирнинг юксак махоратидан дарак беради.

Ўқитувчи шеърнинг вазни хусусида ҳам маълумот беради. Фуркат бу газални арузнинг хажаз мусамман аштар вазнида ёзганлигини таъкидлайди, вазн схемасини доскага

ёзиб кўрсатади: – v – v – – –

– v – v – – –

Фоилун мафоилун, фоилун мафоилун эканлигини уқтирди. Шундан сўнг, ўқитувчи шеърнинг бир-икки мисрасини вазнга уйғунлаштириб тахлил намунасини кўрсатади. Уйга вазифа килиб, шеърнинг икки байтини вазнга мувофик тахлил килишни топширади.

Шуни таъкидлаш жоизки, шеър матни устида ишлаш жараёнида ўқитувчи ўқувчиларни кўпроқ жалб этмоги лозим. Бу эса янги педагогик технологиянинг бугунги кундаги талабларидан биридир.